Тодор Крушевац

СЕЉАЧКИ ПОКРЕТ

- ШТРАЈК У БОСНИ 1910. ГОДИНЕ -

У лето 1910. године, убрзо после подношења Сабору законског предлога о добровољном откупу кметова, избила је међу сељаштвом у Босанској Крајини побуна против тадашњег аграрног стања. Она се, попут бујице, проширила на северне крајеве, захвативши цела подручја све до Посавине. Био је то колективни кметовски протест против феудалних дажбина, који је, попримајући сва обележја штрајка, исказиваo на особит начин општу тежњу сељаштва да се уз интервенцију државе ослободи постојећих терета, обавезно и одједном. Сама околност што се покрет нагло ширио, и без неких припрема и пропаганде, показује најбоље до које су мере у последњем аустријском периоду били заоштрени односи између земљопоседника и зависних сељака.

Ради разумевања овог својеврсног покрета нужно је бар летимично сагледати неке од оних чинилаца који су својим дејством стварали поменуту заоштреност и тиме доприносили избијању социјалних сукоба.

ОСВРТ НА БОСАНСКЕ АГРАРНЕ ПРИЛИКЕ У АУСТРИЈСКОМ ПЕРИОДУ

Један од разлога за добијање окупационог мандата у Босни и Херцеговини нашла је Аустро-Угарска управо у несносним аграрним приликама које су тамо владале и у ствари биле главни подстицај народу да се дигне на оружје. Искористивши револуционарно врење у суседној земљи, она је на Берлинском конгресу године 1878. иступила тобоже у интересу европског мира и, приказавши жељену окупацију Босне као једини целисходан излаз из стања које је настало после безуспешног устанка, остављала у исто време утисак да ће као велика сила моћи сама обезбедити непристрано решење аграрног питања[1].

---

[1] Из експозеа који је министар гроф Андраши држао 28. јуна 1878. на конгресу: „Требало би да она (тј. Порта) уреди аграрно питање, тај главни извор периодичних сукоба који узбуђују те крајеве, проблем пун препрека у једној средини где је становништво подвојено верском мржњом и друштвеним трвењима, проблем који би само једна чврста и непристрасна сила могла решити у земљи где је сва земљишна својина у рукама муслимана, док су хришћани, који чине већину становништва, радници или земљорадници" (Dr. A. Feifalik, *Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*, Wien u. Leipzig 1916).

Стварност је, међутим, демантовала таква очекивања, пошто нова окупациона управа није ни у једном моменту своје четрдесетогодишње владавине приступила озбиљно решавању босанског аграра. Напротив, она је већ од првих дана ишла за тим да сузбије и у корену пресече револуционарно-ослободилачке тежње народних маса, које су кроз устанак дошле до изражаја, показујући тиме јасно своју намеру да затечени поредак озакони и учврсти. На овом путу она је доиста успела да притиском и силом, и без решавања горућих социјалних питања, привремено пацифицира земљу и тиме формално испуни своје обећање које је дала силама мандаторкама. А нерешено аграрно питање она ће држати отвореним и у резерви како би јој могло стално служити као погодно средство за нарочите циљеве.

Сигурно је да за решавање босанског аграрног питања није аустроугарским властима недостајало ни воље, ни знања, а ни финансијских средстава, о чему сведоче разна мишљења, погледи и предлози који су о овом питању на самом почетку изношени. (*Х. Капидић, Херцеговачки устанак 1882, Сарајево* 1958, *стр.* 36—47/). Али, и поред јасног сагледавања проблема, као да је нека невидљива рука држала и усаглашавала сва опречна мишљења, и у циљу конзервисања затеченог стања противила се најодлучније покретању и решавању аграрног питања. Откуд тако круто гледање на ово питање кад је новим властодршцима било потпуно јасно да задржавање феудалних односа на селу представља кочницу неопходног социјално-економског прогреса, о коме су у сваком случају водили рачуна? Истицано је најчешће да Аустро-Угарска, као правна држава с конзервативним карактером управе, није ни смела дирати у ово питање да не би изазвала револуционарне промене у друштвено-привредним односима. Али, то мишљење само по себи не објашњава ствар кад се зна да је принцип легитимитета после револуционарне 1848. године био и у аристократским државама прилагођен захтевима новог времена, па према томе и тумачен.

Не улазећи у ближе објашњење овог питања, треба истаћи да су управо политички интереси били од пресудног утицаја што нови завојевач кроз цело време своје владавине није решио босанско аграрно питање. Свој политички интерес он је нашао у социјалном антагонизму између земљопоседника муслимана и кметова хришћана, а ту супротност је и у верско-националном погледу користио и стално продубљивао. Кратак приказ постављања тезе расветљава присуство политичког момента у решавању босанског аграра.

Бењамин Калај је још пре окупације, у свом познатом меморандуму од 10. априла 1877, предвиђао да ће постојећа противност између ислама и хришћанства бити од највеће користи будућој аустроугарској управи у Босни и Херцеговини, а уз то да ће муслимани још послужити и као брана против панславистичких тенденција. Он је стога већ тада предлагао да Аустро-Угарска, по уласку у Босну, насупрот српским национално-политичким тежњама, треба да води политику зближења између му-

слимана и католика, што је било усвојено и у инструкцијама приликом окупације изричито наглашено (*Васиљ Поповић, Калајева идеја о покатоличењу босанских муслимана.* „Политика", Божић 1940). А кад је 1882. дошао на власт, Калај је у аграрном питању нашао моћно оружје за такву политику завађања и дељења народа, као што је то признао и један високи чиновник босанске управе када је на крају овог периода рекао: „Муслимане у Босни (у ствари мисли на муслиманске земљопоседнике) морало се сачувати пре свега као важну противтежу према српском становништву у земљи, чијих се непријатељских идеја и делатности према држави прибојавао стално овај државник и стога их побијао" (*Фајфалик*, н. д., стр. 4).

Али, ако је Аустро-Угарска избегла да реши аграрно питање у Босни она је успела да га јако компликује, пре свега тиме што је затечене поседовне односе прогласила за власничке, без обзира на њихово феудално порекло. Она је на тај начин признала и озаконила бројне аграрне злоупотребе извршене у периоду декаденције Турског царства, када је највећи део еразимиријских земаља разграбљен и претворен у читлучке. Тако је процес аграрног поробљавања сељаштва, пошто се довршио, превазишао свој феудални карактер, због чега у босанским аграрним односима није дошло до већих промена ни после 1851. године, када је званично укинута спахијско-тимарска организација, на којој се турски феудализам првотно заснивао. Јер, њеним укидањем био је погођен само мали број спахија, који нису већ постали и читлук-сахибије, док су на кметским и беглучким земљама непромењено остали дотадашњи односи. И догодило се да је Турска озаконила постојеће поседовно стање без испитивања његова порекла, односно постанка, признавши Рамазанским законом од 1858. поседницима беглучких земаља неограничено право располагања, а Саферском уредбом од 12. септембра 1859. односе какви су пре тога настали на кметским (читлучким) земљама. Ово аграрно законодавство усвојила је у целости и нова управа, објавивши поново оба законска текста.[2]

За легализовање затеченог поседовног стања у Босни налазила је Аустро-Угарска довољно оправдања већ у поступку реформисане турске управе. Али, како је аграрно питање кроз

---

[2] Наредба од 14. сафера 1276 (12. септембра 1859) објављена је на српском у децембру 1878 (*Босанско-херцеговачке новине*, бр. 30 од 12. просинца 1878), а затим у немачком преводу у збирци закона (*Sammlung der fiir Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I. Wien 1880, 507—511). — Закон о земљи од 7. рамазана 1274 (3. маја 1858) републициран је наредбом Земаљске владе у Сарајеву бр. 16762 од 27. августа 1879. и објављен у истој збирци закона (II, 275—300). — У пракси су од почетка, дакле, пре озакоњења, вредела слична начела, јер је већ наредбом војне команде од 28. коловоза 1878. бр. 45 пив. одређено „да до каснијег темељног уређења земљоделских одношаја кристјански сељаци третину и друге по уговору дужне данке мухамеданским господарима као и досада давати имају при избјегавању насилних средстава. Исто начело је изречено у једном превишњем закључку Њ. Величанства цара, који је поводом повратка бјегунаца издат" Bos.-hers. novine, br. 30 od 12. prosinca 1878).

устанак и окупацију избило на терет и изискивало решење, требало је за одбрану старог свакако наћи нешто убедљивије. Том циљу је, поред осталог, послужила и теза о средњовековном пореклу босанских аграрних односа, веома проширена у то време, по којој је данашње стање само наставак односа какви су на земљама постајали у време турског освајања. Према овом схватању, муслимански поседници су потомци средњовековне властеле, која је после турске инвазије листом примила ислам и тиме сачувала стечена права и повлашћени положај. И управо због тога Босна је у саставу Отоманског царства, супротно другим европским провинцијама, добила изузетан положај, задржавши своју ранију социјалну и политичку организацију, па према томе и аграрни поредак. Ово мишљење се стално преносило и разложно правдало[3], иако се данас посигурно зна да је и овде с турским освајањем разорен средњовековни феудални поредак, без обзира да ли су босански великаши у већини примили ислам, или су изгинули у борбама или побегли из земље.[4]

Настојањем да своје гледиште и реално поткрепи, нова управа је босанско аграрно питање стварно још више замрсила, прогласивши га простим низом приватно правних односа између аге као власника земље и кмета као простог закупца. Одричући кметству феудални карактер, јер је оно само „однос трајног закупа кметске породице с одређеним дажбинама од жетвеног бруто-приноса" (*Фајфалик*, н. д., стр. 4), она је права земљопоседника убрзо по окупацији уписала у грунтовне књиге као власничка, ограничивши их једино кметоправом на читлучким земљама. Била је то, међутим теоријска поставка, јер је сам режим својом праксом признао тим односима јавно-правни карактер кад је већ у почетку наредио да аграрне парнице имају решавати политичке власти, а не редовни судови, пред које би једино долазиле да су биле заиста приватно правне природе. Тако су аграрне парнице расправљали котарски уреди у првој инстанцији, а у другој и последњој Земаљска влада, док је судовима било изричито наређено да сваки аграрни предмет уступе без одлагања надлежним управним властима на решавање (Ц. Изв. о управи, стр. 34). Ово противречје остало је до краја у аутријским схватањима босанског аграра.

У ствари, признавањем постојећег аграрног стања режим је претопио у законску форму једно искривљено и силом наметнуто обичајно право, против кога се сељаштво све доскора

---

[3] „Аграрни је однос праведан и потјече из времена давно прије турског освојења земље. То је стари систем колона, који проистиче из средњега вијека и његових феудалних прилика, а турско освојење потврдило га је и задржало у толико више, што је у доба тог освојења домаће племство у највећој већини прешло на Ислам, само да осигура себи потврду и очување својих господских права" (*Izvještaj o upravi B.* i *H.* 1906. Zagreb 1906, 84).

[4] В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства у Б. и Х.*, Југословенски историски часопис, књ. I, св. 3—4 1936, 368—403. — Влад. Скарић, *Постанак и развитак кметства у Б. и Х.*, Преглед, св. 163—4 1937, 481—489.

с оружјем у руци борило. Како су аграрни спорови сада просуђивани према поменутим турским прописима, а ови тумачени и допуњавани наредбама и расписима, које је Влада непрестано и у великом броју издавала, положај сељаштва је очигледно био погоршан, а тиме и његова борба отежана. Због строге примене закона, кметови су сносили увећане феудалне и друге дажбине и понекад губили стечена права на земљу (губљење кметоправе и терање са читлука уз асистенцију жандара). Али, ни погоршани положај кметова није сметао властодршцима да се више пута јавно похвале како су у овом питању успешно извршили своју мисију, пре свега тиме што су створили правну сигурност у односима између аге и кмета.[5]

И поред неких гласова о обавезном решавању босанског аграра[6] није тешко уочити колико се режим од почетка залагао да сваку интервенцију у том смислу онемогући. А кад су посједницима призната и у грунтовницу уписана власничка права, једина могућност решења тога питања била је у поступном добровољном откупу, на основу слободне погодбе заинтересованих и уз пуну одштету земљопоседницима. Треба, међутим, одмах рећи да су и за такав индивидуални откуп постојале практично мале могућности. Као што је познато, положај сељаштва се у овом периоду осетљиво погоршао, пре свега због низа мера које је режим од првих дана предузимао. Неке од тих мера потребно је овде бар споменути.

После неуспеха са уступањем убирања десетине једној бечкој банци, властодршци су наредили у августу 1879. да се у окупираној земљи убудуће, док се не установе други темељи за одређивање пореза, „намирује десетина у новцу према тржним цијенама" (Ц. Изв. о управи, стр. 385), а не као раније у натури. За сељаштво је овај званични допринос новчаној привреди имао тешке последице. Приликом обрачунавања десетине Влада је

---

[5] У јесен 1910. истицао је министар барон Буријан у одбору аустријске делегације да је Аустро-Угарска особито заслужна што су коначно утврђени правни односи између аге и кмета, а објективним суђењем створено јемство за обострано поштовање права и дужности. Отварајући генералну дебату поводом законског предлога о факултативном откупу кметова, цивилни адлатус барон Бенко тврдио је у свом експозеу од 3. априла 1911. да аграрно питање у време окупације није ни постојало у форми откупа кметова, већ у стварању правне сигурности између аге и кмета: „Ријешење аграрног питања, које је заиста Аустро-Угарска Монархија преузела, састојало се дакле у првом реду у томе, да се доконча ова правна несигурност, да се евентуално у материјалном или формалном смјеру проведу такове реформе, које су биле потребне за ограничење обостраних права и дужности, као и у интересу непристраног просуђивања..." И на крају закључак: „Влада може дакле мирне савјести уствардити, да је аграрно питање, каково је у год. 1878. овдје затекла, тачно проучила, опрезно и непристрано рјешавати почела, те га брзо и умјесно ријешила" *(Стенографски извештај Сабора Б. и Х.*, III, 1911).

[6] Тако је у извесним аутријским круговима испрва сматрано оправданим ако би се, за жртве које су муслимани нанели Аустрији у време окупације и устанка 1882, конфисковали сви поседи вакуфа и бегова, што би пружило подлогу за решење босанског аграрног питања (Asboth, *Bosnien u. die Herzegovina*, Wien 1888, 141).

обично одређивала већу цену него што је сељак могао постићи за своје производе на тржишту, а та разлика је за њега представљала свакако нов невидљиви намет. Али, то није било и једино зло од десетине у новом времену. Иако пописивана у присуству сеоског старешине и двојице проценитеља, десетина је несавесно процењивана, због чега је ускоро више него удвостручена[7], и према повећаном износу 1906. године најпосле паушалирана.

Врло рано је окупациона управа одредила да се агински хак може узимати према процењеној десетини, па је, наравно, и ова кметовска натурална дажбина расла упоредо с несразмерно повећаном десетином. Још је с тим у вези решено да за висину хака буде у свим спорним случајевима меродавна установљена десетина. Ова одредба давала је земљопоседницима права каква раније нису имали, па је разумљиво да су се њоме обилно служили и на основу закона долазили аутоматски, како је расла десетина, до знатно увећаних примања на име хака (обично трећине). Тако је из заједничког интереса управе и поседника земље израђен систем грубог експлоатисања кметова на бази неправилног пописа десетине. За већи износ десетине такмичили су се земљопоседници не само са десетаром, који је од укупне суме пописане десетине имао одређени проценат, већ и са пореском управом, за коју су кметови отворено тврдили да је постала агински субаша.

Бројни примери указују на недаће које су кметови за аустријског времена трпели у вези са пописом десетине. Тако се у једној кметовској жалби министру Буријану тврди да држава узима за десетаре „људе бескућнике, моралне и материјалне пропалице, без рада и занимања, људе који на рачун десетине цијелу зиму једу и пију". Како су аге имале велики утицај на постављање десетара, овај начин пописа десетине доводио је многе кметове у тежак положај. „Већина тежака у јесен — каже се у жалби — кад треба да смо подмирени с храном за зиму, док издамо цару царско а аги агинско, останемо јаде јадећи са својом фамилијом без игде ичега, жалећи и кајући се што смо икако и обрађивали земљу, кад нам од ње користи нема, те смо принуђени у најгоре доба, баш у зиму, кад би требало да уживамо плодове свога труда и рада, ићи и зарађивати, да се како преко зиме исхранимо.[8] *(Српска ријеч,* I бр. 34 од 2 (15) марта 1905).

Кад су учестале сељачке жалбе на злоупотребе при попису десетине, управа је најзад решила да десетину паушалира. Како

---

[7] Десетина је износила: 1882. г. 4,202.000 круна; 1903. г. 9,057.000 круна; 1904. 9,198.000 круна и 1905. г. 8,929.000 круна *(Ц. Изв. о управи,* 397).

[8] „На процену десетине утиче власт ради што већег пореза, аге ради што већег хака, а десетари је процењују дупло скупље ради свога што већег постотка. Има доста примера да кмети, док плате десетину и даду по десетини трећину, остану без зрна жита у кући, те морају да продају марву или да иду под надницу да чељад прехране" (Ст. и Вл. Трифковић, *Сарајевско Поље.* Срп. етногр. зборник XI, Београд (1908), 23).

је тиме укинута и дотад важећа одредба о установљивању хака према десетини, земљопоседници су у једном меморандуму устали против десетинског паушала и од Владе затражили да заштити њихове поседничке интересе. Али, управа је, и мимо ових захтева, спровела своју намеру, па су отад поседници морали поново на лицу места утврђивати висину свога хака. Њихово присуство са субашама по селима изазивало је све већу нетрпељивост кметова, који су тежили свом ослобођењу, а тим и постајали борбенији. Са таквим расположењем кметови су потом изазивали бројне сукобе праћене физичким обрачунавањима, при чему је било и неколико случајева убиства ага односно субаша.[9]

Погоршању положаја кметова у овом периоду доприносили су свакако и остали јавни намети, који су стално били у порасту, затим обавезе кулучења на путевима, као и разне глобе. Док је, на пример, порез на овце и козе и осталу стоку био удвостручен, сви сељаци заједно с теглећом марвом били су обавезни на шестодневно кулучење, а та обавеза претворена је касније у новчани порез. Сељаке су још више теретиле шумске глобе, до којих је долазило највише због тога што су приликом уређења грунтовнице били уписани као државна својина велики комплекси шума и пашњака, на којима су сељаци имли раније право дрварења и испаша. А осим тога, од сељака су и разне друге глобе убиране.

Посебну невољу за кметове представљало је губљење кметоправа и терање са земље, које се на захтев земљопоседника спроводило овршивим путем. Из више разлога губљена је кметоправа, најчешће због деобе кметске задруге, затим због недавања хака или необрађивања земље. По једној наредби из 1883. године, уживалац кметског права била је кметска задруга, а њена деоба није се смела спровести без агине дозволе. Како је у овом времену дошло до распадања породичних задруга, са читлука су због деоба дизани кметови који су на њима непрекидно радили и живели по две стотине и више година (С. и В. Трифковићи, н. д., стр. 22).

И око дажбина су настајали бројни спорови, који су обично окончавани на штету кметова, што је стварало погодан терен за губљење кметоправа због недавања хака или остављања земље на угару. Власт је при том формалистички примењивала законске прописе и у многим случајевима доносила пресуду без испитивања стварних узрока за настало стање.

---

[9] О томе је било говора и у Сабору. Вирилни члан Шериф Арнаутовић тврдио је у једном говору да је Влада толико замрсила и заплела аграрно питање да поседници не смеју изаћи на свој посед да наплате хак ако неће да рескирају живот и образ. После поименичног навођења колико је ага и субаша изгубило живота (Авди-бег Сутјеска у Рогатици, Рашим-бег Церић у Бос. Новом, Омер-бег Куленовић у Кулен-Вакуфу, Хасан-бег Чекић и др.), он је наставио: „Колико их је погинуло и колико је изгорјело чардака? Колико их је који су на свом чифлуку испсовани, изружени, па чак и тучени, колико је чардака запаљено" (*Ц. Стен. изв. I*, 388).

РЕЗУЛТАТИ ДОБРОВОЉНОГ ОТКУПА ПРЕ ДОНОШЕЊА ЗАКОНА

Окупациона управа је успела да феудалне односе на земљама успостави као власничке, с кметоправом као једином ограничењем, и да ово стање ујемчи позитивним законским прописима. Може се рећи да је она готово онемогућила практично разрешење кметског односа кад је цело питање поставила искључиво на добровољну основу. Како ни домаћа политичка вођства нису дуго покретала аграрно питање, кметови су заиста били препуштени сами себи, готово без икаквих могућности за откуп. После појединачних буна у првим данима, они су увиђали да до земље неће доћи без финансијских средстава, којих сами нису имали нити могли лако набавити. Стога је откуп испрва ишао врло тешко, и поред тога што је кметска земља, због велике понуде оних који су се исељавали, била доста јефтина. Само у ретким случајевима Влада је појединим кметовима, препорученим због лојалног држања, позајмљивала за откуп један део средстава, после 1883 и путем филијале бечке Унион-банке, која је у Сарајеву основана. Али све је то било незнатно и безначајно.

Ситуација с откупом није се битније изменила ни кад је Влада 1886. основала једно самостално одељење за хипотекарни кредит, које је требало, поред осталог, да и кметовима прибавља потребан новац за откуп. Покушај је дао минималне резултате, углавном због тога што страни капитал с којим је рачунала Влада није још имао интереса да се у овом виду ангажује у окупираној Босни. Због оскудице новчаних средстава прелазиле су земље исељених муслимана у руке трговаца и разних шпекуланата, после чега је почела нагло да расте и цена кметских земаља.

Финансијске тешкоће приликом откупа давале су маха многим злоупотребама, углавном на штету кметова. Може се као пример навести право првокупа, које су кметови имали на обрађивану земљу, али уз цену коју би земљопоседник могао постићи ма од кога другог купца. То је, наравно, стварало погодно тле за фиктивне продаје, помоћу којих су знатно подизане откупне цене земљишта. Ако би се кмет користио правом првокупа, он је морао одмах положити целу откупнину у готову, а како најчешће није имао новца, распродавао је обично стоку и од приватних лица узимао позајмице уз високе камате. У ствари, кмет је тим западао у нову невољу, јер из прихода са огољене земље није могао отплаћивати интерес и дуг.

Јасно је да се из својих средстава могао откупити само незнатан број кметова, а како је владина политичка кочница у интересу земљопоседника добро функционисала, кметство се на бази неинтервенције одржало у пуном опсегу. Али, тиме нису изостале ни неизбежне штетне последице: задржавање кметства спутавало је развој пољопривреде и земљи у целини наносило велике економске губитке. Сви покушаји управе да се унапреди и развије босанска пољопривреда разбијали су се на отпору кметова, који за то побољшање нису били стварно заинтересовани. Јер кметови су знали да би од њихова већег

рада и улагања имали користи само поседници, чији је хак одмераван од жетвеног бруто-приноса, док би у том случају они сами, по одбитку увећаних трошкова, имали чак и мањи приход. Кметови нису имали рачуна да унапређују своју пољску привреду (са сточарством је била ствар нешто друкчија), и то је један од главних разлога што је босанска пољопривреда у овом периоду остала екстензивна и умногоме заостала.

Свесни ове неповољности, властодршци су касније покушали да створе извесне услове за бржи откуп кметова на бази слободне погодбе. Њиховим заузимањем ангажован је бечки капитал за оснивање Привилеговане земаљске банке у Сарајеву (1895), у којој је хипотекарно одељење преузело владин Хипотекарно-вересијски завод и брзо развило послове. Кмету који би се с агом споразумео за откуп банка је одобравала хипотекарни кредит до 50% куповне цене, уз интабулацију на цело сељачко имање. Другу половину откупнине морао је кмет, као и пре, или заштедети или наћи на другој страни, свакако уз прилично неповољне услове.

Али се убрзо показало да за откуп кметова није много значила ни нова Земаљска банка, и поред великих средстава с којима је располагала. Друга половина кредита и даље се тешко набављала, а како је то био један од услова за добијање кредита, банка је све мање кредита одобравала кметовима. Поред тога, отплата зајма била је као и пре скопчана са штетним последицама, а ове су сада још јаче деловале и доприносиле пропадању неотпорног сељачког газдинства.

После анексије (1908), кад се сматрало да коначно стабилизована власт пружа страном капиталу могућност за повољне ангажмане у Босни, учињен је још један покушај да се оснивањем приватне банке која би се претежно бавила земљорадничким хипотекарним кредитом убрза процес добровољног откупа кметова. Била је то Привилегована аграрна и комерцијална банка у Сарајеву, коју је у споразуму са Земаљском владом основала Пештанска комерцијална банка. Нова банка је преузела обавезу да кметовима који се откупљују на основу добровољног споразума с агама одобрава кредите до висине целе откупне суме, али је зато и Земаљска влада преузела обавезу да ће намирити банци сву штету која би могла настати из непокривених делова зајма. Влада је дала новој банци и друге повластице које је већ имала Земаљска банка, па се чинило да је у кредитирању целог износа откупнине најзад пронађена могућност да се добровољни откуп кметова стварно убрза.

То се, међутим, није догодило и рад Привилеговане аграрне банке ће такође остати без већег утицаја на послове откупа босанских кметова. Против датих повластица банци узбудила се домаћа јавност после гласова да се у овој акцији страног капитала крије мађарски колонизаторски план, који је утолико био опаснији што је њиме била „инаугурирана најразноврснија и друштвено најпогибељнија спекулација са основом нашег народног живота — са земљом..." (Вл. Андрић) *Мађарска*

аграрна банка) Сарајево 1909, стр. 3). Још већа повика против ове банке и њених повластица чула се у аустријском парламенту, углавном због суревњивости која је у погледу Босне постојала од самог почетка између Аустрије и Угарске. Најпосле је Земаљска влада била приморана да раскине склопљени аранжман с поменутом банком и да по отварању Сабора предложи нов начин у законском предлогу о факултативном откупу кметова.

Неорганизован и кметовима неприступачан, добровољни откуп није до отварања Сабора дао знатније резултате: у периоду од 1878. до 1910. за 32 године, била је купљена у свему 28.941 кметска породица (Фајфалик н. д., стр. 12). Да то није много значило с обзиром на прираст становништва, деобу породичних задруга и друге промене, постаје јасно ако се стање кметова у време окупације упореди са стањем у 1910, кад је вршен последњи аустријски попис становништва. У 1878. било је кметова округло 85.000 породица (око 60.000 православних, 25.000 католика и нешто мало муслимана) према 77.000 слободних сељака (углавном муслимана) и 6—7000 агинских породица; у 1910. било је свих врста кметова 111,093 породица (око 76.000 православних, 29.000 католика и 6.000 муслимана), као и 20.450 породица беземљаша, док је број слободних сељачких породица порастао на близу 137.000 (око 77.000 муслимана, 35.000 православних, 23.000 католика и 1000 осталих).

И поред откупа и других промена, однос кметова према слободним сељацима није се битније изменио кроз цело време.

АГРАРНО ПИТАЊЕ У ДОБА ОТВАРАЊА САБОРА

Незадовољни владиним аграрним мерама, кметови су у време отварања Сабора постали одлучнији и своја борбена расположења исказивали у сукобима са земљопоседницима, за шта им се све чешће пружала погодна прилика. То је, природно, заоштравало односе међу њима и стварало узнемиреност код поседника, пошто су своја права све теже остваривали. Гомилањем сукоба подвајала се и јавност, на коју су знатног утицаја имала политичка вођства, због чега се у штампи о аграрном питању жучно и без много обзира расправљало. На овом питању је међу политичким вођствима, после заузимања одређенијег става, дошло до стварања потпуно нових односа.

И поред разлика у гледиштима, Срби су без изузетка сматрали неодрживим постојеће аграрне односе и у штампи свакодневно истицали потребу да се то питање укидањем кметства што пре реши. Ревидирајући свој став после проглашења устава, српско политичко вођство је први пут поставило програмски захтев о обавезном откупу кметова и у првим саборским изборима, излазећи јединствено с том паролом као главном, добили готово све српске гласове. Сличну тезу су код Хрвата бранили јавно појединци, док су оба хрватска политичка вођства имала у овом питању прилично неодређен став. Као Срби, и социјали-

сти су кроз свој лист и на скупштинама заступали начело облигатног откупа кметова, и то из јавних средстава, истичући при том да због специјалних прилика треба поседницима дати накнаду, мада то није у складу са социјалистичким начином решавања овог питања.

Насупрот томе, муслиманско политичко вођство заступало је интересе земљопоседника и на стари начин истицало да обавезно решавање аграрног питања представља у ствари угрожавање интереса муслимана као целине. А кад је српско вођство, под притиском јавности и тешког стања на терену, усвојило принцип обавезног откупа кметова, дошло је до коначног раскидања старог савеза између српског и муслиманског политичког вођства који је годинама подржаван. Муслимани нису, истина, ишли јединствено у прве саборске изборе, али у њиховим вођствима није било битнијих разлика у погледима на аграрно питање.

Да је у народним групама било и противних мишљења, непознатих широј јавности, види се најбоље по томе што ни свим муслиманским земљопоседницима није одговарало безусловно одбијање облигатног откупа, како је муслиманско политичко вођство прокламовало. Тако је котарски предстојник у Приједору навео почетком августа 1910, у свом извештају о држању кметова према поседницима, поименично мишљење неких муслиманских поседника, који би, како су изјавили, били посве задовољни с обавезним откупом. Наводећи неке предности за поседнике од таквог начина откупа, они су уверени да ни Земаљска влада ни саборска већина не би ишли за тим да оштете поседнике, а осим тога они сами увиђају да се садашње аграрно стање не може дуже одржати. У извештају се тврди да на овом становишту стоје земљопоседници упркос противном говору који је у Сабору одржао Шериф Арнаутовић. На крају је изнето занимљиво мишљење народног посланика Омер еф Чиркинагића о држању муслиманских посланика у Сабору: они су се само из обзира према крупним феудалцима (којих у земљи има до 50 породица), а свакако и због партијске дисциплине, изјаснили против облигатног откупа, иако у ствари немају ништа против таквог начина решења (Држ. архив Сарајево — Зај. мин. бр. 1232 през. БХ 1910). У јавности међутим, није се чуло слично мишљење у име муслиманских поседника.

На склоност режима да за решење босанског аграрног питања предузме неке, макар и половичне мере указивало је већ оснивање аграрне банке са неуобичајеним повластицама. Само, и пре стављања аграрног питања у Сабору на дневни ред знало се да у овом погледу нису измењене старе тежње аустроугарских политичких кругова. Ни најмање не одступајући од својих ранијих схватања, они су под притиском тешких прилика у којима су живели кметови, као и јавног мишљења, које је за ово питање показивало све већу заинтересованост, тражили само погоднији начин за убрзање процеса откупа кметова на бази слободне погодбе и уз пуну откупну цену. Њихово мишљење исказано је ја-

сно и у погодној форми с највишег места ускоро после објављивања октроисаног устава. То је познато „превишње ручно писмо", које је цар и краљ Фрањо Јосип упутио 3. марта (18. фебруара) 1910. заједничком министру барону Буријану.

Као директива одговорним управљачима како имају поступити приликом решавања босанског аграра, царево писмо јасно говори и не оставља сумње о чему се заправо ради. Колико су речи одмераване ради одређеног циља види се већ из прве реченице, где се каже да је цару „увијек на срцу" било „добро босанско-херцеговачких земљопоседника и кметова као закупника са правом нашљедства". Пошто је наређено даље „брижљиво сређивање" аграрних односа, „како би се у склад довела свечано зајамчена заштита посједског стања, коме је корјен у старинском праву земље, са што снажнијим подизањем ратарства и са нормалним напретком тежачког свијета", у писму се затим каже:

„Већ је од дуље времена успостављен у свом предањем очуваном облику законски одношај између земљопоседника и кметова. Од тада гледа босанско-херцеговачка земаљска влада своју задаћу у томе, да олакшавајући откуп кметова на основи драговољног споразума истих са земљопоседницима, промиче природно ширење слободног земљопосједа. Ја одобровам ваше настојање: да се онима, који хоће, да се добровољно откупе, осигура привредна будућност тиме, што ће им се уз старање и јамчење земаљске управе пружити банковни кредит у пуном износу, који им је за откуп потребан". Да поседницима и кметовима даде нов доказ своје „особите владалачке и очинске бриге", цар наводи да ће послове откупа спроводити „нарочито одређени владини органи о трошку земаљских средстава". Цар је на крају наредио министру да у овом смислу изради законски пројекат и да га предложи на решење будућем босанском сабору *(Сарајевски лист,* бр. од 8. марта (23. фебруара) 1910).

Својим садржајем царево је ручно писмо, као одраз схватања властодржаца о босанском аграру, прејудицирало само решење и чинило беспредметном сваку даљу дискусију о овом питању. Оно је обвезивало све одлучујуће факторе да без поговора приме принцип факултативног откупа и није при том водило ни најмање рачуна о тежњама притиснутих кметова да се одмах откупе, обавезно и без терета. Нема сумње да је то била кочиесија муслиманским феудалцима после њихове изјаве од 10. фебруара 1910, којом су се режиму политички посве приближили. Такав развој налазио је оправдање и у скорашњим политичким догађајима. После анексије и окончања аутономне борбе ишчезле су све наде које је муслиманско феудално вођство полагало у некад моћну Турску, а то је расплинуло и посве отопило дотадашње опозиционарство према Аустрији, пошто за то нису постојали више никакви разлози. Није онда чудно што су и окретни властодршци похитали да за узврат признају босанским феудалцима, јавно и у обавезној форми, сва поседовна права.

Мада се знало да је царевим ручним писмом запечаћена судбина босанског аграрног питања, ипак је ово писмо изазвало отворено негодовање у српској јавности и пре него што је српско политичко вођство заузело споразумно противан став, постављајући захтев о обавезном откупу. Објављујући царево писмо, *Српска ријеч*, тада једини српски политички лист у земљи[10], додала је без устезања на крају: „На овај глас *одозго*, треба да се чује глас *одоздо*. Преко 100 хиљада српских породица иште слободу, *тражи облигаторно, императивно откупљење*" (*Српска ријеч*, бр. 41 од 24. фебруара (9. марта) 1910). Овакав иступ није можда више никог зачуђавао, иако се у Калајево доба на нешто слично не би смело ни помислити.

Занимљиво је још поменути заузимање српског политичког вођства да и сами кметови изложе у једној представци цару, када крајем маја 1910. буде у званичној посети граду Сарајеву, своје основне потребе и жеље у аграрном питању. И доиста, изасланици кметова из целе земље, по један из сваког округа, предали су 31. маја царевој канцеларији у Сарајеву опширан меморандум, у коме су тражили да се сви кметови одједном ослободе кметских терета путем облигатног откупа из државних средстава. Меморандум је обазриво написан, у молбеном тону, па је ваљда стога и могао бити у целости објављен.[11] Ни овај меморандум није, наравно, могао изменити већ утврђени став властодржаца у овом питању.

У смислу царева писма Земаљска влада је израдила и већ у првом заседању сабора (у XIV седници од 19 (6) јула 1910) поднела законски предлог о давању зајмова за добровољно откупљење кметовских селишта.[12] који ће у сабору доћи на претрес тек с пролећа 1911. године. Пројекат је у ствари озаконивао датадашњу праксу при откупу кметова, али с том разликом што је обезбеђивао потребна финансијска средства за то, као и обавезно посредовање земаљских власти. Ако се кмет и ага споразумеју о откупу и утаначе откупну цену, Влада је дужна посредовати и позајмити кмету целу откупну суму, коју ће овај у току више година отплаћивати уз каматну стопу повољнију од банковне. Потребна средства набавља Влада на слободном новчаном тржишту издавањем специјалних обвезница за откуп

---

[10] Од проглашења устава (у фебруару 1910) до распада Српског клуба (у пролеће 1912) лист није орган једне групе, већ српског политичког вођства, које говори у име српског народа. У име Српског клуба у то време уређивали су *Српску ријеч* Шћепан Грђић и другови, познати чланови „Народове" групе.

[11]) *Српска ријеч*, бр. 110 од 20. маја (2. јуна) 1910. На другом месту истог броја каже се и ово: „Многи тежаци из села поред пруге изишли су да виде цара и да му искажу своје јаде које трпе од неријешеног аграрног питања и од власти које им отеше њихове шуме и њихове ријеке. Власти су се постарале да не пуште у близину сељаке, да не би тако до ушију цара дошао јаук оних који су у овој земљи најнесретнији. Сељаци су из даљине од неколико километара махањем и клицањем поздрављали воз у ком је био цар".

[12] Објављен међу *Прилозима стенографском извјештају Сабора Б. и Х.*, под VIII, стр. XX—XXIV.

кметова, због чега ће се укинути и све повластице дате у овом погледу приватним банкама, које уз то губе и право на накнаду штете. Влада се, према томе, појављује као посредник који страном капиталу обезбеђује уносно и безбрижно пласирање.

Треба, међутим, приметити да се и овај законски предвиђени добровољни откуп ограничава само на кметове „чија је самостална егзистенција, ако се откупе, уједначена њиховом привредном ваљаношћу" (чл. 8. зак. предлога), а како то просуђују политичке власти првог степена, а молбу за кредит решава само Земаљска влада, ово питање је за режим, очигледно, и даље остало згодно политичко средство.

Као што се могло и очекивати, објављивање владина законског пројекта наишло је у српским политичким круговима на велико негодовање. Указивало се да законски предлог не излази у сусрет народним жељама због чега се од њега не може ни очекивати да сељака разреши средњовековног ропства, нити да га извуче из велике беде у којој се налази. Сељак ће и после овог закона остати везан ланцем за груду, изложен као парија ћудима појединаца и исисивању зеленаша, а уз то и даље гажен конкуренцијом слободних, умешних и протежираних страних колониста. Владин законски предлог није ништа друго него узакоњена досадашња пракса откупљивања и паушалирања, управо само друкчије стилизовано досадашње стање *(Српска ријеч*, бр. 144 од 7 (20) јула 1910).

Али, и поред јасне ситуације, водећи политички људи код Срба покушавају да кметовима улију поуздање тврдећи јавно да владин пројекат не може проћи у Сабору: сви српски посланици ће заступати и бранити принцип облигатног откупа, на коме су у изборима добили једнодушно народно поверење. Српска штампа није, очигледно, водила рачуна о противним тежњама властодржаца, а уз то је свакако прецењивала могућности Српског клуба и прилике у њему кад је покушала да умири кметове овим речима: „Српски тежак може бити миран и треба сада да буде миран, јер је његова судбина у поузданим рукама. Српски посланици ће остати вјерни начелу *обавезнога откупа* кметова и бориће се свим уставним средствима за њега" (С. бр. *Српске ријечи*). А да ове речи нису више изражавале право стање ни у погледу односа међу тадашњим политичким снагама, види се и по томе што лист у исто време опомиње Србе посланике на дужност да искупе сада своју реч коју су дали народу у недавним изборима.

ПОЧЕТАК СЕЉАЧКОГ ПОКРЕТА У СЕЛИМА ГРАДИШКОГ СРЕЗА

Међутим, кметови нису више остали мирни. У селу Грбавцима, срез Босанска Градишка, скупили су се 8. августа сви сељани (њих 200 на броју) и једнодушно одлучили да агама више не дају трећине. Тим је овај сељачки покрет почео. И док се локална власт узнемирила и тражила појачање, а земљопосед-

ници обраћали вишим властима за заштиту својих права,[13] дотле се покрет проширио и истог дана захватио околна села (Доњи Кијевци, Подграци Доњи, Подграци Горњи, Врбашка, Милошево Брдо, Турјак, Самарције, Агићи). У побуњеним селима покрету су прилазили сви кметови без обзира на веру и народност. Земаљска влада је брзојавно наредила котарском предстојнику у Бос. Градишки да са јаком пратњом изађе у угрожена подручја и предузме потребне мере да би се обавила процена трећине, јављајући му уједно да команда жандармерије из Сарајева шаље 50 жандара за појачање (ДАС — Зем. влада през. 4888-9, 4898, 4918-20, 4929 из 1910).

И поред ширења покрета, мир није нигде био нарушен, пошто су се кметови ограничавали углавном на изјаву о одрицању трећине. Власт је, наравно, била на страни поседника и стога, под изливком да штити правни поредак, инсистира да се почне с присилним пописом трећине. Истичући ову тежњу у свом брзојавном извештају министарству од 10. августа, Земаљска влада је поткрепљује управо тим што је свуда, и поред сељачког покрета, одржан потпуни мир. У Градишки се очекује долазак народног посланика др Н. Стојановића, коме ће котарски предстојник према инструкцијама скренути пажњу на озбиљност ситуације и тражити од њега да смири кметове, указујући им на законску обавезу давања трећине. Мора се одлучно одбити свако подстрекавање кметова на отпор (ДАС — Зв. през. 4958 из 1910).

Али, уместо смиривања, покрет се даље ширио и 13. августа захватио и општину Машићи. Њиме је сад обухваћено 11 општина у градишком срезу; ипак, свуда је сачуван мир, јер су се кметови пасивно држали према присилно вршеној процени трећине. Истог дана министар Буријан брзојавно је тражио од Земаљске владе да ради умирења кметова предузме нове мере уколико досадашње нису биле довољне, као и да пошаље једног функционера за испомоћ котарском предстојнику у Бос. Градишку ако сматра да овај није дорастао својој задаћи. Министар је нагласио да се ни у ком случају не сме трпети подстрекавање на отпор од стране посланика, јер за то не постоји никакав имунитет. Захтевајући да буде стално обавештен о стању, он каже на

---

[13] Рагиб-бег Цимић, један од крупних феудалаца из Бање Луке, упутио је већ 9. августа брзојав Земаљској влади, који на прост и врло јасан начин указује на тежње покрета и како су поседници на њ гледали. Брзојав гласи: „Моји кметови у Турјаку почињу енергично да бране попис хака говорећи неки јавно мојим заступницима: бег је доста третину примао, па смо тиме нашу земљу давно отплатили, други изговарају нека бег умјесто 10 прими 5, други опет захтевају да читав плод хака ... на лицу мјеста примим и на свој трошак чардаку вучем, неки опет уопће не допушћају нити попис на лицу мјеста обавити, те нити сеоски проценитељи смиду код пописа са мојим заступницима присуствовати, други опет пријете палежом сваком ономе који би дозволио попис или издавао хак. Ову читаву појаву пријавио сам надлежном котарском уреду Б. Градишка и окружној области овди. Резултат засад неполучен, изгледа да се ове чињенице повећавају. Усљед тога пријети ми грозна опасност, стога најпонизније молим нужну заштиту" (Државни архив у Сарајеву (ДАС), — Зв. през. 4919 из 1910).

крају да се покрет мора угушити у самом зачетку и легално стање одржати свим потребним средствима (ДАС — Зв. през. 5033 из 1910).

Очигледна су настојања власти да на разне начине делују у побуњеним селима. Тако се из брзојавног извештаја Земаљске владе министарству од 15. августа види да су мећлиси у ренитентним општинама усвојили попис трећине и да су се кметови католици на интервенцију народног посланика Ђурковечког смирили. Па ипак, Влада је морала у истом извештају признати да је покрет, према приспелим извештајима, захватио већ и Барловце и тиме се пренео и у бањалучки срез (ДАС — Зв. през. 5061 из 1910). А из њеног брзојава од 16. августа види се да се покрет проширио на општине Срећани, Јаружани и Дубраве-Ламинце у срезу Бос. Градишка и на католичко село Шимиће у бањалучком срезу.[14] Да ситуација узнемирава режимске кругове види се и по том што Влада позива бањалучког окружног предстојника Јакубовског да у своје руке узме акцију за сламање сељачког покрета и да за то, према потреби, употреби војску, жандармерију и сав расположиви чиновнички апарат (ДАС — Зв. през. 5092 из 1910). У исто време покрет се пренео и у срез приједороки, захвативши најпре село Омарску (ДАС — Зв. през. 5310 из 1910).

У Бос. Градишку стигао је најпосле и народни посланик др Стојановић и 15. августа одржао јавну скупштину. Претходно је у школи српске општине одржао затворену конференцију са око 50 позваних кметова у намери да их пре иступа на збору задобије за своје гледиште. На поподневној скупштини, пред око 600 сељака, како је навео новински дописник, Стојановић је у свом говору полагао све наде на Сабор, који се ове године први пут састао и већ успео да се аграрно питање стави на дневни ред. Сабор ће на јесен решавати о аграру и то питање решити онако како сељаци желе, а дотле, за ову годину, треба да остане све по старом. Пошто је од сељака затражио да остану мирни, збор је закључен с поклицима „живио" и „обећајемо".

О скупштини поднео је опширан извештај котарски предстојник, који је на крају изнео свој утисак да др Стојановић није искрено наступио и да је намерно избегавао да много шта каже о горућим актуелним питањима. Осим тога, Стојановић је посигурно тврдио да ће на јесен доћи до облигатног решења аграрног питања, па су у то сада и сељаци чврсто уверени. Иако је овог пута све прошло без сметњи, рђаве последице ће несумњиво наступити у наредној години (ДАС — Зв. през. 5946 из 1910).

---

[14] У једном новинском извештају под насловом „Кмети се дижу", који вероватно потиче од Петра Кочића, каже се, поред осталог: „Послије аграрних немира у неким селима градишног котара дигоше се многобројна села у бањалучком котару и отказаше спахијама давање хака. Буну је започело католичко село Шимићи и православна села Радославка, Славићка и Пискавице"... (*Срп. ријеч* бр. 207 од 23. септембра (6. октобра 1910). Из архивског материјала види се да је из градишких села покрет прешао најпре у село Барловце у бањалучком срезу.

Из градишког среза стизале су затим Влади умирујуће вести: захваљујући акцији др Стојановића, кметови општина Подграци Доњи, Подграци Горњи, Милошево Брдо, Врбашка и Машићи закључили су да без двоумљења *(анстандслос)* предају хак. Изгледи су добри и у другим општинама (ДАС — Зв. през. 5111, 5112 из 1910). Већ 18. августа бањалучка област је брзојавно јавила Земаљској влади, а ова министарству, да је у целом градишком подручју, које је било захваћено сељачким покретом, услед интервенције народног посланика Стојановића наступио мир. Престао је сваки отпор, процене трећине врше се без инцидента, сеоски меџлиси јамче за одржање мира и реда. Због тога је, у споразуму с командом жандармерије, наређено смањење бројног стања жандара. Само у две општине бањалучког среза које се граниче с Бос. Градишком остају и даље жандари (ДАС — Зв. през. 5116 из 1910).

После оваквог развоја догађаја јасно је да посланику Стојановићу није било тешко уверити цивилног адлатуса Бенка да кметовима у Бос. Градишки није ништа обећавао, већ их је само настојао одвратити од садашњег противљења, указујући им на скорашњи рад Сабора. Да није изостало званично признање, ма колико власти иначе сумњичиле српске посланике за подстицање сељачког покрета, види се и по томе што је барон Бенко усвојио препоруке посланикове у овој ствари, па их затим ради употребе саопштио дословно I одељењу. У препорукама се тражило: 1) да се у градишкој афери не предузимају казнене мере; 2) да тамошње аге шаљу у села само субаше пристојног понашања и 3) да се агама и субашама без потребе не допуштају жандарске асистенције (ДАС — Зв. през. 5157 из 1910).

Окончање сељачког покрета у срезу Бос. Градишка узела је са задовољством на знање Земаљска влада у једном распису који је 30. августа издала на све окружне области и владиног комесара за главни град Сарајево, упозоравајући их истовремено да и убудуће треба обратити потребну пажњу на овај покрет и спречити његову евентуалну појаву и ширење. Констатујући да је у овим догађајима остварено потребно садејство свих фактора, Влада је нагласила да покрет није нигде прекорачио границе пасивног отпора против трећине, нити се при том служио присилним средствима. Због тога, као и да се унапред спрече слични покрети, Влада је на крају унела у распис и сва три споменута захтева посланика др Стојановића (ДАС — Зв. през. 5200 из 1910).

Покушај првог организованог отпора кметова изазвао је силну узнемиреност у муслиманским круговима, који су за настале догађаје нападали српске политичке људе као зачетнике и подстрекаче. Орган Муслиманске самосталне странке, у чланку под карактеристичним насловом *Босанске комитације*, оптуживао је Србе због јавног тврђења да је земља кметовска, чиме су потпиривали побуну међу сељацима. Позвао је стога Владу да заштити муслимане „од дивљачких српских нападаја" и, подсећајући је на „превишње краљеве ријечи о чувању посједа",

затражио да се кривци најстрожије казне (*Муслиманска слога*, бр. 56 од 16. августа 1910). У другој прилици овај лист је још јасније исказао своје мишљење: „Српски тежаци осокољени слатким лијепим надама, које су им стављали у изглед њихови политичари на саборским биралиштима покушаше ето и у ери шваиске управе да оснивају комитацијска удружења против мирних муслимана мислећи на лаку руку присвојити исламски посјед и ускратити закониту трећину земљопоседницима" *Муслиманска слога* бр. 62 од 6. септембра 1910).

У истом тону писао је и орган Муслиманске народне странке, с којом је дотад пактирало српско политичко вођство. По избијању побуне у градишким селима лист је у дужем чланку под насловом *Руке себи* устао против покушаја да се поседницима одузму земље и приходи с њих. „Што се могло и предвидјети — каже писац — већ се догађа. Агитација српске штампе и српских саборских посланика рађа већ плодом. У котарима бањалучком, градишком, приједорском и прозорском дали су неки кметови дужни хак својим спахијама тек, када су опазили оштре боце жандарских пушака." Пошто се задржао на догађајима у градишким селима и приказао их, лист је на крају закључио: „То је почетак терора којим православни Срби мисле стјерати муслимане спахије с њихових земљишта" *Мусават*, бр. 71 од 20. августа 1910).

Нема сумње да је сличну акцију међу сељаштвом могло подстаћи, па и инспирисати, српско политичко вођство, већ самим тим што је са захтевом о обавезном откупу кметова ушло у изборну кампању за сабор. Али је исто тако сигурно да то вођство, као целина, није ни најмање желело директну акцију маса, па је према томе није ни могло директно изазвати. Оно је, осим тога, било нехомогено и у много чему различито усмерено, с групама и појединцима, од којих се неки по социјалној оријентацији и схватањима нису разликовали од муслиманских поседника. Да је у оптужбама муслиманских феудалаца било претеривања, види се и по томе што у ово време није нико, чак ни социјалисти, тражио решење аграрних односа без пуне одштете земљопоседницима. Нема стога ничег необичног у казивању да је за већину Срба дошао изненада градишки догађај. И савремени новински дописник исказао је нешто слично својим тврђењем за побуну да су „сви изгледи да покрет није потекао из средине наших сељака, него да је намјерно изазван са друге стране" *Српска ријеч*, бр. 164 од 31. јула (13 августа) 1910). Ово мишљење усвојила је и редакција листа.

Коментаришући догађаје у градишким селима, *Српска ријеч* је опоменула сељаке да у свом интересу не устају против давања хака поседницима. „Ми сви знамо — каже се у чланку — тешко стање нашега сељака и невоље, које подноси, па с тога и разумијемо што се и на оваке кораке одлучује, ако му ко рекне, да ће добро бити, кад то учини. Али наши тежаци нека не слушају ма кога, него нека питају за савјет своје заступнике у сабору". Нагласивши дужност посланика да о народним невољама воде

бригу, лист је уверавао читаоце да ће већ ове јесени аграрно питање доћи у сабору на решавање. „Истина је, основа коју је влада предложила, оснива се на факултативном откупу. Али наши сељаци могу бити увјерени да ће та основа бити одбачена у сабору, ако се не могне претворити у основу са обавезним откупљивањем." У овом тону лист охрабрује кметове, позивајући их да се још ове јесени стрпе, али уједно и опомиње да би тежаци, ако одрекну давање трећине, умногоме отежали рад српских посланика (Ц. бр. *Срп. ријечи)*. Своје мисли лист је убрзо поткрепио и акцијом др Стојановића у Градишки, коју је као успелу посебно истицао (*Српска ријеч* бр. 173 од 12 (25) августа 1910).

Било је, међутим, у Српском клубу неколико посланика на које се оправдано указивало као на подстрекаче овог сељачког покрета. Да је у том приповедач Петар Кочић био главна личност, зна се из више званичних извора (извештај котарског уреда у Приједору непосредно пред избијање покрета, тврђење окружних предстојника Јакубовског и Фоглара, мишљење секционшефа Питнера, затим искази на разним саслушањима и сл.), даље из казивања блиских Кочићевих другова (Симе Ераковића), као и из понављаних оптужби муслиманског вођства и штампе. И поред тога што је јавно побијао и тобоже смиривао покрет, Кочић је неоспорно изазвао целу акцију и доцније је потајно подупирао калико је могао, приступивши свему томе испрва у договору с неким народним посланицима (Т. Крушевац, *Петар Кочић*, Београд 1951, с. 361—315).[15]

ДРУГА ФАЗА СЕЉАЧКОГ ПОКРЕТА

Смириван под притиском на једном месту, сељачки покрет није и потпуно престајао, већ се неочекивано јављао на другим странама. Док је власт успела да угуши покрет у Омарској и Шимићима (ДАС — Зв. през. 5347), приједорски котарски уред јавио је 30. августа да су давање хака одрекли кметови из четири општине тог среза: Градина, Јелићи, Ламовита и Хаџи Мехтићи (ДАС — Зв. през. 5403 из 1910). За последњу општину јављено је већ сутрадан да су се кметови потпуно умирили (ДАС — Зв. през. 5439 из 1910).

---

[15] У једној каснијој изјави др Никола Стојановић није потврдио да је за ову акцију постојао ма какав договор. У писму В. Богићевићу од 14. маја 1950. он је тврдио: „1) Група „Народа" није имала никаква договора с групом „Отаџбине" за организовање кметова у циљу једног видног притиска против факултативног откупа. 2) Према томе „Народовци" нису у својим изборним срезовима ни проводили акцију у том правцу 1910 године. 3) „Народовци" су на покрет кметовски у год. 1910 гледали као на акцију озлојеђених кметова због одлагања облигатног откупа, сматрали су је као недовољно организовану и започету у незгодан политички моменат" (В. Богићевић, *Сељачки покрет у Бос. Крајини и Посавини 1910 године*, „Годишњак" Историског друштва Б. и Х. II (1950), 322—323).

Како се сељачки покрет почео поново ширити, приступила је сад Земаљска влада и репресивним мерама. Она је расписом од 7. септембра наредила подручним органима да се процена трећине у побуњеним селима, према неком пропису из 1905, изврши под вођством једног погодног чиновника уз довољну асистенцију жандара. Путне трошкове чиновника и додатке за жандаре треба одмах обрачунати и наплатити од кметске породице. Све оне који би се противили процени или против ње агитовали треба ухапсити и строго казнити. За тужбе због одбијања хака има се код аграрних власти првог степена убрзати поступак и извршење (ДАС — Зв. през. 5529 из 1910).

На велико ширење сељачког покрета указује извештај бањалучког сеоског котарског уреда од 8. септембра. Управитељ среза одао је признање народном посланику Петру Кочићу за успешно смиривање села Радосавска, Славићка и Пискавице, која граниче са кључким срезом[16] иако је одбио његов захтев да поседници, уместо кметова, превезу своју трећину до чардака. Али је 5—7. септембра дошло до побуне, према обавести жандармерије, у целом низу бањалучких села: Прњавор Мали, Борковићи, Бистрица, Мелина, Перван Горњи, Перван Доњи, Радманићи, Вилуси, Зеленци, Шљивно, Добриња и Павићи. Пошто се очекује да ће посланик Кочић обићи и ова села, котарски предстојник мисли да не би одмах требало поступити према новој владиној наредби и присилно извршити процену трећине, па је на одлагање од 2—3 дана пристао и окружник Јакубовски (ДАС — Зв. през. 5618 из 1910). И док су се поседници противили Кочићевој акцији у селима, котарски уред је од жандармеријске команде затражио 50 жандара за појачање (ДАС — Зв. през. 5612 из 1910).

Одмах после тога покрету су се придружила још села више Бање Луке: Стричићи, Лусићи, Локвари и Дујаковци, одбијајући да дају трећину.[17] Занимљиво је споменути да су кметови општине Радосавска поново 11. септембра пришли покрету због захтева власти да се трећина има привести чардаку, изјављујући

---

[16] Из аката нисам могао утврдити кад су се побунила поменута села. Умирење ових села потврђује и Кочић, кад у поменутом допису пише: „7. септембра народни посланик Петар Кочић изашао је у села Радосавску, Славићку и Пискавце. Ту је одржао скупштину. Питао је тежаке што не дају хака. Тежаци су одговорили да је њима *трећина* терет голем и несносан, да су они огољели и изнемогли, дајући толике године трећину. Кмети су викали у један глас: „Не можемо и не дамо више трећине! Нека нас апсе, нека нас сијеку, нека раде од нас шта хоће — ми више трећине не можемо давати!" — Народни посланик у подужем говору разложио је кметима питање трећине, и замолио их је да дадну хак, јер ће ова ствар бити још ове јесени предмет законског решавања у Сабору БиХ. — Кмети, послије дугог ћугања и затезања, одговорише: „Ето, за љубав нашег високог Сабора, те једине наде и уздanице наше, даћемо само још ове године, али више никако и ни под који начин!" (Ц. бр. Срп. ријечи).

[17] Котарски предстојник цитира на српском одговоре сељака из ових села: „Не смије у наше село више Турчин доћи, нека власт ради с нама што хоће, ми видимо, да само Турци имаду право а ми никаково" (ДАС — Зв. през. 5673 из 1910).

револтирано: „Када је тако, те кад нас котар сили да трећину чардаку гонимо, онда уопће никакве трећине без силе давати нећемо". Слично се догодило и у местима Славићка и Пискавице, а такође и у Драгочају. Но, сада је власт сламала отпор сељака према последњим владиним инструкцијама (ДАС — ЗВ. през. 5673 из 1910).

Чини се да је сељачки покрет само додирнуо кључка села Ратково, Стражице и Соколово, која граниче са бањалучким срезом. Због проношења вести о том, котарски предстојник из Кључа установио је накнадно да је група од око 45 људи дошла 8. септембра из Дујаковца у Ратково. Полазећи на трг у Варцар-Вакуф (Мркоњић Град), они су узели овај правац да би за сељачки покрет задобили сеоског старешину из Раткова, али га нису нашли код куће. У овом селу и нема кметова, већином су слободни сељаци, па је према томе ту био непогодан терен за покрет.[18] Озбиљнијих немира није било ни у друга два села (ДАС — Зв. през. 6020 из 1910).

Док је жандармеријска станица у Бањој Луци јавила 18. септембра својој команди у Сарајево да је угушен покрет сељака у срезовима бањалучком, градишком и приједорском, ускоро после тога бањалучка окружна област брзојавила је Земаљској влади да је 19. септембра и идућих дана избио аграрни покрет у 14 бањалучких села према градишком и прњаворском срезу. У села су одмах изашли окружни и котарски предстојници, али нису успели угушити покрет. При спровођењу присилних мера у побуњеним општинама било је појединачних опирања, па су од петорице ухапшених двојица предана окружном суду у Бањој Луци, а остали кажњени административним путем. Котарски предстојник Квасај, који уз асистенцију 40 жандара неуморно уредује на терену, тражи за исту сврху још и војску, пошто је крај познат по ренитенцији (ДАС — Зв. през. 5886 из 1910).

Нешто потпунију слику ширења овог покрета дао је Кочић у поменутом новинском допису. Он каже да је после смиривања села „изнад Бање Луке" пукла ненадно буна у селу Лакташима „испод Бање Луке" и у часу захватила ова села: Маховљане, Маглајане, Кобатовце, Потешевце, Јакуповце, Крнете, Чардачане, Милошевце, Довиће, Велико Блашко, Мало Блашко, Гламочане, Алексиће, Бошковиће и Шушњаре. У тај крај изашли су одмах окружни и котарски предстојници „са преко педесет жандара да умирују народ", али у томе нису успели. „Не могући постићи успјеха тим путем, они се, на жалост, заборавише и ударише у једну погрешку: почеше, да би народ заплашили, затварати *не-*

---

[18] У поменутом новинском допису каже Кочић: „Интересантно је споменути да су се овом гипком и спонтаном покрету придружили и слободни — од вајкада слободни — тежаци великог села Раткова које је у прошлости силно страдало, борећи се са спахијама отимачима и другим турским зулумћарима за оно мало своје уде и врлетне земље. И Ратковчани су, причајући борбу својих предака за земљу, ишли у групама са кметима и гонили субаше из села" (Ц. бр. *Српске ријечи).*

вине људе, послужиће се дакле старим полицијским средством . После тврђења да се народ умирио тек после скупштине коју је у Лакташима одржао народни посланик Петар Кочић, у допису се наводе имена 18 људи који су затворени због противљења „уреда ради постављеној комисији" за процену хака (Ц. бр. *Срп. ријечи).*

За ухапшење људе посланик Кочић се 24. септембра заузео лично код окружног предстојника Јакубовског, али је ова интервенција била безуспешна; тим поводом Јакубовски је у опширном извештају Земаљској влади приказао Кочића као правог подстрекача сељачког покрета (ДАС — Зв. през. 5972). После претрпљеног неуспеха, Кочић је сутрадан, 25. септембра, упутио брзојав секционшефу Питнеру, у коме каже: „Петнаест побуњених села у котару бањалучком због трећине једва сам данас умирио. Власт није могла никако, него је да би заплашила народ 14 невиних људи затворила. Пошто сам ја све уредио и умирио, молим да се ови људи из затвора пусте, јер би се немири могли поновити" (ДАС — Зв. през. 5933 из 1910). Број ухапшених се свакако мењао, па отуд вероватно потичу неслагања о том броју.

Да спречи даље ширење покрета, окружни предстојник Јакубовски је расписом од 24. септембра наредио свим котарским уредима и испоставама на свом подручју да убудуће забране све сељачке скупштине, позивајући се на члан 4 закона о скуповима. Још је ту позвао подручне органе да у погледу скупштина најстроже поступају и кажњавају кривце како се убудуће не би догађало да аранжери овог покрета слободно сазивају и одржавају скупштине и на њима доносе закључке да земљопоседницима не дају више трећине (ДАС — Зв. през. 5989 из 1910).

У једном моменту чинило се да је сељачки покрет при крају: бањалучка окружна област јавља 27. септембра Земаљској влади да је сељачки покрет угушен у бањалучком и градишком срезу и да још траје само у неким општинама прњаворског среза које се граниче са поменута два среза. Ипак, засад ни тамо није нигде нарушен мир, а у угрожена подручја упутио се котарски предстојник ради предузимања одговарајућих противмера. Још је предвиђено да на лице места пође и окружни предстојник уколико би због ширења покрета настале компликације. У исто време изражава се нада да се на стање у Прњавору повољно деловати смиривање покрета у бањалучком и градишком срезу (ДАС — Зв. през. 5963 из 1910).

ВРХУНАЦ И КРАЈ СЕЉАЧКОГ ПОКРЕТА

Противно очекивању режимских људи, сељачки покрет се затим брзо развио и проширио не само на цео прњаворски срез него и на околне суседне срезове. Котарски предстојник у Дервенти брзојавио је 28. септембра Земаљској влади да је прошлог дана око 200 сељака из прњаворског среза дошло у место Трстенци и од тамошњих сељака тражило да одрекну давање тре-

ћине. Појачани људима из тог села, они су ноћу кренули према селима Пјеваловац, Агићи и Мишковци, која су такође придобили за покрет. У то подручје је одмах упућена жандармерија, а сам котарски предстојник упутио се у Мишковце. На путу је сусрео колону од око 400 сељака, делом из прњаворског среза, а делом из околине, која је ишла од села до села и тражила од сељака да се прикључе покрету. Још се предстојник похвалио да је смирио сељаке помоћу неких угледних људи, нагласивши уз то да нигде није дошло до нарушавања мира односно употребе силе (ДАС — Зв. през. 6001, 6036 из 1910).

Из опширног извештаја који је о овом предстојник истог дана послао Земаљској влади види се да су побуњени кметови ноћу упутили из Мишковца гласнике у места Куменовце, Бијело брдо, Коран, Барице, Кострeш, Лужани-Шемшиб и др. са налогом да се сељани скупе и буду спремни за прикључење покрету. Сељаци из прњаворског среза изјављивали су да цео покрет потиче из Крајине и расцветава се од среза до среза, да су сами од сељака из градишког и бањалучког среза покренути да кроз села агитују све до Дрине,како би се кроз покрет постигла солидарност свих кметова. Предстојник мисли да се ради о једној систематски припремљеној акцији, али ипак тврди, као и у брзојаву, да је успео растурити све групе и људе смирити (ДАС — Зв. през. 6076 из 1910).

О смиривању сељака није тада још могло бити ни говора. Засведочава то исти котарски предстојник када, већ сутрадан, шаље брзојав Земаљској влади да се у Детлаку појавило одједном преко хиљаду сељака из прњаворског среза који агитују против давања хака и сељаке задобијају притиском и претњама. Масе сељака крећу даље према тешањском срезу, па је жандармерија изаслана на угрожена подручја (ДАС — Зв. през. 6027 из 1910). И жандармеријска станица у Станарима тврди да је ноћу између 29. и 30. септембра прешло око 2000 сељака из села Штрпци, Палачковци и Табак Илова у прњаворском срезу и разлило се у села тешањског среза Детлак, Дријен, Церани, Брестово, Цвртковци и Митровићи. Идући у групама од куће до куће, они су позивали народ к цркви на Осињи, где ће, како су агитовали, по једној жандармеријској патроли бити проглашено да се више „трећина" неће агама давати. Извештај још потврђује да су ове сељачке групе ишле од Осиња према Руданци (ДАС — Зв. през. 6539 из 1910).

И окружни предстојник Јакубовски стигао је у Дервенту и одатле 30. септембра брзојавио Земаљској влади да се аграрни покрет јако проширио у тешањском и дервентском срезу. Растурање сељачких скупштина, које је наредила окружна област, није могуће спровести без веће силе и проливања крви, пошто је готово увек реч о гомилама од по неколико стотина сељака. Јакубовски на крају предлаже да се према важећим прописима најстроже поступи и посебно да се оштро кажњавају подстрекачи (ДАС — Зв. през. 6048 из 1910).

Нагло ширење покрета присиљава Земаљску владу да на терену предузме одлучније мере. Од бањалучке окружне области она је 1. октобра брзојавно затражила да се сељачке гомиле, које крстаре од среза до среза харангирајући за прикључење кметова аграрном покрету, разбију и растерају помоћу жандармерије, а коловође похватају и изруче судовима. У случају потребе може се најкраћим путем затражити и војна помоћ (ДАС — Зв. през. 6048 из 1910). Окружна област одговорила је већ сутрадан да су сличне мере и досад предузимане, али да формирање сељачких банди (управо тако: die Bildung der Bauernbanden. . .!) иде невероватно брзо, по правилу ноћу, тако да о томе нису на време обавештени ни жандари ни котарски уреди (ДАС — Зв. 6072 из 1910).

Нема сумње да је борба против непопуларне трећине збијала сељачке редове, али се покрет брзо развијао и због тога што су у њему од почетка учествовали кметови све три вере: покретачима православним и католицима придружили су се и муслимански кметови. „Шта више — каже се у једном новинском извештају — неки муслимански кметови из разних села понудили су својој браћи тежацима стотину круна као неку потпору, јер да они ради рамазанског поста не могу учествовати у тим манифестацијама" (*Српска ријеч*, бр. 207 od 23. септембра (6. октобра) 1910).

Како се по нарочитом ланчаном систему развијао и ширио овај сељачки покрет описао је један ондашњи новински дописник. Сељаци једног села долазили су у групама од 300 до 700 људи у друго село, где би од сазваних кметова тражили да не дају више поседницима трећине, него да се придруже заједничком тражењу свих кметова да власт реши ово питање. Како би домаћи кметови обично одговарали да су за такав покрет, поворка би с придруженим сељацима из тог села пошла даље, у друго село, ударајући у даску клепеталима уз поклике: „Не дамо више трећине!" У селима куда су пролазили образовали би одбор од неколико људи, који се старао да нико од кметова не да поседнику трећине; одбор је био овлашћен да то свим средствима спречи. Сељаци једног села ишли су кроз два, три и више оближњих села, а затим би се један део враћао кућама, али се, и поред тога, поворка необично брзо продуживала. Бринући се и о одржавању реда,демонстранти су по доласку у село обично тражили кнеза да прегледа јесу ли направили неку штету, као и да извести жандаре о њиховом проласку, јер они иду јавно и ни од кога не скривају (*Српска ријеч*, бр. 213 од 30. септембра (13. октобар) 1910).

По свему судећи, сељачки покрет је 1. октобра достигао своју највишу тачку. Извештаји који су тога дана стигли Земаљској влади показују да се на скупштину у Руданку код Добоја крећу велике групе сељака из Брестова, Детлака, Дријева, Појезна, Љескове Воде, Грбовице, Станова и Баковића. Из другог извештаја види се да једна група од преко хиљаду кметова намерава кренути од Руданке, преко Добоја, према Грачаници, да

би покрет пренела и у тузлански округ. Управитељ добојске испоставе, и поред тврдње да због недовољног броја жандара не може спречити продор кметова код Добоја, креће са жандармима у Руданку да покуша омести скупштину и по могућности ухапсити коловође. Окружни предстојник Јакубовски затражио је помоћ у војсци за дервентски и тешањски срез, као и да се поново издају строга наређења которским уредима (ДАС — Зв. през. 6050, 6072 из 1910).

Озбиљност ситуације потврдила је и Земаљска влада у свом брзојавном извештају Министарству од 1. октобра, истичући да је аграрни покрет у бањалучком округу примио неочекивано велике димензије. Из прњаворског среза, а вероватно и из дервентског, крећу се хиљаде кметова према Добоју са намером да преко Тешња и Грачанице продру у тузлански округ и подстакну тамошње кметове на ускраћивање хака. Војни заповедник из Добоја брзојавно је затражио око 5 часова по подне од команде 15. корпуса појачање гарнизона за један батаљон, пошто се 3—5000 кметова побуњених против земљопоседника налази на походу од Дервенте преко Добоја према Грачаници. Ово стање потврђују и телеграми окружних области бањалучке и тузланске који су око 7 часова увече стигли у Сарајево.

Из истог брзојавног извештаја сазнаје се даље да је команда 15. корпуса, у споразуму са Земаљском владом, послала из Сарајева у Добој два батаљона војске, као и појачање у жандармерији, и наредила да из Тузле одмах крене у Добој један батаљон војске на челу са генералом Мишковићем, који ће на терену преузети главну војну команду. Тузлански окружни начелник Фоглар наредио је запоседање свих мостова на Босни да би спречио прелазак Бањалучана у свој округ. Две чете војске упућене су из Бање Луке у Прњавор да би се нашле при руци тамошњем котарском уреду. На крају, Земаљска влада мора признати (тако је речено) да ове сељачке гомиле нису наоружане и да осим подстрекивања кметова на одрицање хака не следе никакве друге противзаконите циљеве. Влада се нада да ће велике војне концентрације ускорити нормално стање у овом крају.

Влада је истог дана брзојавила окружницима Јакубовском и Фоглару да одмах крену у Добој, где ће сваки за своје подручје преузети политичко вођство и сву енергију употребити за брзо сламање кметовског покрета. Уједно их и обавештава о већ наређеним војним мерама (ДАС — Зв. през. 6072 из 1910).

Брзојавом од 1. октобра министар Буријан је одобрио све дотад наређене и извршене владине мере за сузбијање сељачког покрета. Али је он, независно од предузетих мера војног и жандармеријског појачања, позвао Земаљску владу да промисли не би ли при овом стању могло послужити и неко друго средство опште природе, па је затражио да му се о том и посебно поднесу предлози (ДАС — Зв. през. 6075). Већ сутрадан, Земаљска влада је брзојавила Министарству, у вези са предњим захтевом, да намерава успоставити два штрајфунска

одреда (Сарајево и Калиновик), сваки од 60 жандара и 90 војника, који би са евентуалним седиштем у Турјаку и Прњавору спречавали на једном ширем подручју избијање сличне кметске побуне. Патроле од 12 људи крстариле би кроз срезове, браниле свако скупљање кметовима и помагале при бројним егзекуцијама хака. А осим тога ће се, као умирење већ врло застрашеним агама, објавити у званичном листу позив нижим органима управе да у свему помогну агама да дођу до свог законског дела жетве (ДАС — Зв. през. 6075 из 1910). Министар је одобрио образовање штрајфуна (ДАС — Зв. през. 6185 из 1910).

Кретање група сељака види се донекле из брзојава жандармеријске станице у Дервенти којим јавља 1. октобра својој команди у Сарајеву о проширењу аграрног покрета на тешањски срез. У дервентском срезу скупило се прошлог дана у Осојцима 500 сељака, у Хан Марици 400 и у Церу 200, а у Осињи, срез тешањски, око 1400 сељака. Све ове групе крећу према Руданци, држе се мирно, само изјављују да неће дати трећине (ДАС — Зв. през. 6082 из 1910).

Према накнадном брзојавном извештају окружног предстојника Јакубовског, у Руданци се 1. октобра скупило преко 2000 побуњених кметова из тешањског и прњаворског среза. Сазнавши за то, управитељ испоставе добојске дошао је са четири жандара у Руданку и безуспешно почео да наговара сељаке на разлаз. Тек пошто је и формално донесен закључак о приступању покрету, кметови са стране пошли су у своја села, а сељаци са подручја ове испоставе, њих око 700, према Добоју, у намери да преко моста на Босни продру у грачанички срез и тамошње кметове придобију за покрет. На управитељево тражење добивена је војна помоћ, па је једна чета ступила у акцију и силом растурила групе сељака. Пронађен је и ухапшен један број агитатора и подстрекача, док је из Бање Луке позван котарски предстојник Бардаш да против кметова спроведе истрагу. Пошто је жандармерија појачана војском, престала су даља скупљања на подручју Добоја и целог тешањског среза (ДАС — Зв. през. 6128 из 1910). Иако Јакубовски овде не спомиње, зна се из других извештаја да је приликом војне интервенције дошло до пуцњаве, у којој је неколико кметова рањено (ДАС — Зв. през. 6187 из 1910).

Спречене да код Добоја пређу реку Босну, сељачке групе су 2. октобра промениле правац кретања и низ Босну пошле према Сави. Окружни предстојник Фоглар каже у свом брзојавном извештају да је у Добоју тога дана владао потпуни мир, пошто се револтирани сељаци растурају, односно враћају кућама. У маглајском срезу нормалне су прилике и нема знакова да су кметови помишљали на побуну, мада процена хака од кукуруза почиње тек ових дана. Нису узнемирени ни земљопоседници (ДАС — Зв. през. 6093 из 1910). Из Фогларова другог брзојава види се да је и у Грачаници затекао нормалне прилике. Код Костајнице, поред старе железничке станице Добој,

заноћило је око 50 сељака са стране и рано изјутра отишло натраг преко Босне. У Грабској је неколицина сељака са стране покушало задобити кметове за покрет, а кад су то ови одбили, запрећено им је да ће неколико стотина сељака из Тешња и Дервенте напасти Грабску (ДАС — Зв. през. 6098 из 1910).

О стању покрета на дан 3. октобра може се добити потпунија слика из брзојавних извештаја које су Земаљској влади поднели окружни предстојници, сваки за своје подручје. Према Јакубовском, у подручју Прњавора готово све општине су се придружиле покрету. Престало је крстарење и људи се мирно држе, само што ускраћују трећину. С проценама на терену ће се одмах почети, а досад пронађени подстрекачи биће ухапшени чим стигне војна помоћ из Бање Луке и кажњени, бар административно, ако не буде повода за судски прогон. У дервентском срезу сада само једна општина одриче трећину, али су агитатори запажени и другде, нарочито у подручју испоставе Босански Брод. Подстрекачи настоје да покрет прошире према реци Босни и преко ње. Са својом четом ритмајстор Ратки растурио је прошлог дана једну групу од 400 сељака. У тешањском срезу није досад запажен сељачки покрет, али је управо стигла вест о скупљању сељака у шуми Мркотић на 8 км од Тешња, па је тамо упућена војска. Пошто су у испостави Добој растурене сељачке групе, тобоже и под утицајем народног посланика Симића, сељаци се држе мирно, али спроводе пасивну резистенцију одричући хак. Од војних појачања, једна и по чета дириговане је у Оџак, пола чете у Јелак код Тешња, пола чете у Руданку и једна чета у Грачаницу, док шест и по чета стоји још на располагању у Добоју. Од две чете војске у Прњавору, једна ће се употребити за појачање жандармеријске станице и за асистенције при процени трећине, а друга за хапшење пронађених агитатора и за сепаратне потезе (ДАС — Зв. през. 6110 из 1910).

Фоглар је 3. октобра обишао неке крајеве и нашао да у грачаничком и маглајском срезу влада мир. Између кмета и аге нормални су односи и људи се без икакве узнемирености спремају за годишњи сајам у Добоју, који данас почиње. Али се чини да је угрожен крај између Модриче и Шамца, где се окупљају неке групе сељака из Дервенте, иако о том нису ништа необично јавили ни Градачац, ни Модрича, ни Шамац. Очекује се да ће опсежне војне мере снажно деловати на становништво и спречити даље ширење покрета. Окружни предстојник је особито похвалио ревност жандармерије, а затим сам Влади обећао да ће аутомобилом обићи Градачац, Модричу, Шамац и евентуално Брчко (ДАС — Зв. през. 6111 из 1910).

У брзојаву којим је истог дана саопштила извештаје Јакубовоког и Фоглара Министарству Земаљска влада је на крају додала да је народни посланик др Симић (Љубо) посетио цивилног адлатуса Бенка и ради умирења сељака тражио пуштање на слободу свих ухапшених, као и хитан сазив Сабора. Цивилни адлатус је одбио оба захтева, јер подстрекачи побуне не

смеју остати некажњени, а за гушење покрета није егзекутиви потребна ничија помоћ (ДАС — Зв. през. 6110 из 1910).

Истога дана Фоглар је из Оџака брзојавно затражио одобрење да сме порушити један стуб на мосту преко Босне, пошто око 600 кметова који су заноћили у Новом граду желе рано изјутра да пређу Босну, а војна помоћ не може стићи на време. Ово рушење одобрила је земаљска влада и уз то наредила Фоглару да побуњеницима у сваком случају спречи прелаз преко реке (ДАС — Зв. през. 6121 из 1910). До рушења стуба није дошло, пошто је генерал Мишковић ноћу послао војску из Добоја и Брчког (ДАС — Зв. през. 6132 из 1910).

Из нових брзојава који су са терена 3. октобра слани у Сарајево дознаје се да су две чете војске стигле у Градачац, иако ту није још запажен сељачки покрет. У Модричи, међутим, прешла је реку Босну код Которског према Осјечанима група од неколико стотина кметова (ДАС — Зв. през. 6129 из 1910). У Прњавору, где траје и даље отпор, иако су престале насилне агитације и ноћне скупштине, с проценом трећине почело се у две општине с уверењем да ће обећана војна помоћ приспети (ДАС — Зв. през. 6130 из 1910). Док су у тешањском срезу растеране сељачке групе и мир успостављен, главно подручје покрета је сада у простору Брод—Дервента—Оџак—Шамац. Намера је сељака да се окупе у шуми Добра вода и да одатле сложно крену на Оџак и Шамац и затим преко реке Босне. Стога је тамо концентрисана војска и затворени мостови код Модриче и Шамца (ДАС — Зв. през. 6131 из 1910).

Освануо је 4. октобар и достигнута кулминациона тачка за сељачки покрет постала је одједном критична: на простору између Пруда и моста на Босни код Шамца покрет је под притиском власти и војне силе претрпео смртоносне ударе, после чега је акција на свим осталим странама само привођена крају. Нема сумње, оружана сила скршила је овај покрет, пошто сељаци нису били спремни да своје аграрне захтеве остварују кроз оружану борбу.

По званичним изворима није тешко реконструисати само окончање сељачког покрета. Из Градачца је ноћу између 3. и 4. октобра упућен један војни полубатаљон у Шамац, док је једној чети војске у Оџаку дат налог да спречи сједињење сељака из Поточана с онима из Новог Града. По казивању ађункта Хорвата, код сељака је безуспешно интервенисао за смиривање поп Јован Ристић. Четвртог, рано изјутра, поменути полубатаљон приспео је у две колоне и одмах посео мостове на Босни. У међувремену је ритмајстор Хуркијевић с једном жандарском патролом продро до Дубице и на цести код Пруда срео неколико стотина сељака, од којих је већину склонио на повратак кућама, а десетак коловођа похватао. Повратници су наилазили на нове групе које су ишле од Новог Града и од њих су били приморани да се прикључе.

Од 11 сати могао се гледати један веома необичан призор: у Шамцу код моста на Босни уредовали су окружни предстој-

ници Јакубовски и Фоглар, у присуству генерала Мишковића, у групи од 700 сељака, углавном из дервентског среза, који су ту стерани и опкољени јаким кордонима војске и жандармерије. Издвојено је око 30 кнезова и чланова мецлиса, чија је сва кривица била у томе што су изиграли поверење које је режим у њих имао и заборавили на своје дужности, па их је Јакубовски одмах казнио са 30 дана затвора због нарушавања мира. У свему је ухапшено 48 лица и предано испостави у Шамац. Сви остали сељаци су сврстани у четири колоне и од жандармерије и две чете војске ескпортирани својим кућама. У извештајима се нарочито истиче да су се кметови приликом овог уредовања, које је трајало до 1 час после подне, држали посве мирно, чак и они што су ухапшени. Са терена се већ чују гласови да је сељачки покрет у овом крају угушен (ДАС — Зв. през. 6159, 6168, 6168 из 1910).

Како је брутално поступано са ухапшеним сељацима може се понешто наслутити из брзојава који је народни посланик Симо Ераковић упутио 4. октобра Земаљској влади: „Предстојник Келнер без икакве потребе у један ланац као псе повезане сељаке дотјерао и затворио их на 14 до 21 дан без права утока. Протестирам против тако неуставног поступка. Молим заштиту за затворене. Узрујаност је велика, опасност још већа. Лако би се могао повратити мир и ред да се не догоди ова бруталност" (ДАС — Зв. през. 6158 из 1910).[19]

Земаљска влада је 5. октобра брзојавно захвалила окружним предстојницима Јакубовском и Фоглару, одајући им признање за енергично сузбијање и окончање сељачког покрета, док је другим брзојавом наредила испостави у Добоју да против покретача и вођа скупштине у Руданци покрене поступак по законима о зборовима. Другим расписом позвана су државна тужиоштва да по званичној дужности размотре да ли је покрет сељака задржао елементе злочина или преступа и да о том поднесу извештај (ДАС — Зв. през. 6164—6 из 1910).

Истог дана Земаљска влада је брзојавила Министарству да је сељачки покрет у округу бањалучком окончан, уколико се ради о скупљању и пропагандном крстарењу кметова. Осталом, ове сељачке масе у свом кретању избегле су свако насилно дело и на крају се вољно покориле наређењима власти. За

---

[19] Колико је дервентски котарски предстојник био ревностан у малтретирању и кажњавању сељака види се и из једног комисијског извештаја који је приказан у Сабору. Тако је он затворио више од 50 сељака „ради прекршаја закона о сакупљању и ради поремећења опћег реда, што су појединце присиљавали опасним пријетњама, да не дају трећине". Приликом сељачког скупа у Трстенцима интервенисао је сам котарски предстојник и позвавши девет најугледнијих људи питао их да ли ће дати трећину. „Кад су му они одговорили, да остају код свога закључка, тј,. да не дају, одстранио их је и предао оружницима, који су им руке тако ланцима везали, да је сам оружнички вахтмајстор оружницима рекао, нек не вежу јако, да се не позна на рукама". *(Ц. Стен. изв. III*, стр. 1015).

последње побуне од четири дана није употребљено оружје, осим од стране добојске полиције 1. октобра, кад је било неколико лакше рањених (ДАС — Зв. през. 6187 из 1910).

ПОСЛЕ РАСТУРАЊА СЕЉАЧКОГ ПОКРЕТА

Изгледа да је окружни предстојник Јакубовски реално ценио ново стање кад је 5. октобра брзојавио Земаљској влади да сељачки покрет није угушен, већ само утолико стишан што ће престати крстарења великих сељачких група. Он истиче да је тим умногом побољшана ситуација, поред осталог и у томе што је спречено преношење покрета у тузлански округ, али што се тиче трећине, она ће и даље бити ускраћивана. До сличног покрета кметова, који би се лако проширио на друге срезове, може доћи и при најмањем поводу све док траје процена трећина, док се не сврши берба кукуруза и док не буде окончана егзекутивна предаја хака. Он мисли да се радило о једној добро организованој акцији, иако се коловође не могу пронаћи због дисциплине која влада међу сељацима. Пошто ће бити повучена војска, која је оставила на сељаке јак утисак, тражи образовање штрајфунских одреда. Влада је истог дана потврдила да ће штрајфуни за два дана бити у Дервенти (ДАС — Зв. през. 6188 из 1910).

Међутим, покрет се смиривао и владине комисије за процену хака убрзавале су рад уз асистенцију жандара и војника, пошто већина кметова није била дала хак нити су га поседници смели тражити. Изгледа да је доста било појединачних инцидената, чак и таквих где је власт била немоћна да трећину процени и преда поседнику. Тако је већ 6. октобра, чим се појачала жандармеријска станица Станари, изаслан један официјал од котарског уреда у Тешњу који је са патролом од четири момка дошао у Осињу „да силом од кметова третину процјени и одузме те субаши преда". Али, официјал није могао ништа свршити, јер кад је хтео ухапсити кмета који се јавно противио трећини, није му то допустила окупљена маса од око 600 људи. Ипак, кад је официјал 8. октобра дошао с патролом од осам момака и ухапсио једног кмета који је одрицао трећину, остали кметови су се почели нагађати са субашама (ДАС — Зв. през. 6539).

Из извештаја секционшефа барона Питнера, који је од 20. до 30. октобра инспицирао крајеве обухваћене побуном, види се да су кметови под притиском власти већином „добровољно" давали хак, док је један мањи број на то био приморан екзекутивним путем. Код појединих котарских уреда он се интересовао, пре свега, да ли се у побуњеним општинама приводи крају предаја хака. При томе је Питнер истицао поседницима да се о својим правима морају и сами бринути, а не све препуштати властима, а као пример наводио је да се хак званично

:роцењује, док се поседници не старају да путем тужбе остваре своја права.

Интересујући се за стање аграрних парница по срезовима, Питнер је подручним органима давао стриктна наређења у погледу брзог решавања и извршења појединих предмета, а такође је у срезове Тешањ и Прњавор послао политичке чиновнике за испомоћ. Као интересантно за држање већине поседника истиче да је до његова доласка у Бања Луку био у целом округу предан незнатан број тужби за хак, док је после тога број ових тужби за осам дана износио у Градишку близу 100, а у Прњавору чак 450. Он сматра да на терену треба да остану оба одреда штрајфуна, док се не спроведу све егзекуције за хак.

У свом извештају навео је Питнер и број сељака у појединим срезовима који су у вези с кметским покретом ухапшени и предани судовима или само полицијски кажњени. Тај број, наравно, варира по срезовима, а у погледу тачности вероватно не прелази најнижу доњу границу. Према овим подацима, само је у Тешњу предано суду 14 сељака, док је у свим срезовима знатан број полицијски кажњен: у Тешњу 6, Прњавору 82, Бањој Луци 63, Градишки 9, Дервенти око 60, Оџаку, где је покрет окончан, 11 (била су ухапшена 154 сељака). Питнер изјављује да не налази никаква повода да за ове људе предложи Влади ма какво помиловање, јер се не треба заваравати о значају овог покрета. Из истог разлога сматра да побуњени кметови треба да сносе и путне трошкове чиновника, дневнице проценитеља, жандарске додатке и сл.

И по Питнеровом мишљењу је сељачки покрет био унапред добро организован, јер се без тога не би дало ни замислити његово ширење од Бос. Градишке до Шамца. Из тога следи да је покрет претходно припремљен и да има организаторе. У овом погледу није досад ништа позитивно утврђено из тог разлога што је сасвим недовољна организација централне полицијске службе. Поред осталог, Питнер је нагласио да су на цео покрет имали утицаја неки народни посланици, нарочито Кочић и Ераковић. Али је на крају признао да је од насилних дела за цело време трајања покрета био само један случај паљевине у Грабовцима у градишком срезу (ДАС — Зв. през. 6993 из 1910).

За ухапшене кметове је председништво Српског клуба интервенисало 6. октобра код Земаљске владе, а нешто касније и неки чланови Хрватског саборског клуба. Узимајући на знање интервенцију Српског клуба, министар Буријан је најпре препустио Земаљској влади да сама размотри цео предмет и поступи по свом нахођењу (ДАС — Зв. през. 6654 из 1910). Али, крајем октобра министар је поново тражио извештај о ухапшенима и задржао право да о њима сам коначно одлучи (ДАС — Зв. през. 6664 из 1910). Знатан број кметова кажњен је полицијски, затвором и делом новчано, док је кривична истрага код бањалучког окружног суда била на крају обустављена.

Кметски покрет је и по своме окончању изазивао неспоразуме и кварио односе међу народним групама, нарочито између Срба и муслимана. За подстрекавање кметова муслимани су нападали и неке вође Хрватске заједнице, али је то било незнатно према оном како су увредљиво иступали против Срба. Називајући покрет организованом хајдучијом, муслиманска штампа је тврдила да ни окупација ни анексија „нису ни издалека тако поразно дјеловале на наш народ као ови влашки устанци" (*Муслиманска слога*, бр. 71 од 11. октобра 1910). Увреде нису изостале ни од стране дојучерашњих политичких савезника, који су Србе јавно назвали досељеницима са каравлашких брда и запретили грађанским ратом ако се њихови интереси не заштите (*Мусават*, бр. 82 од 8. октобра 1910). „Руље сељака", писано је, дигле су се „против најузвишенијег темеља људског опстанка, против права власништва, против једног закона, којег је чак признала и аустро-угарска управа, а то је закон да је земља својина спахијска". И разумљиво, у тим „сељачким рељама" гледали су „обичне разбојнике без обзира да ли су то православни, католици или чак и муслимани" (*Мусават*, бр. 83 од 13. октобра 1910).

За кметски покрет оптуживани су нарочито српски и хрватски народни посланици. „Неприродно би било мислити — каже се на једном месту — да је ова буна проистекла из властитог освједочења и увиђавности самих кметова, него је истина, да је то плод инспирација и подговарања баш оних људи, који сједе на саборским клупама и који би морали бити прави уставњаци, а не агитатори оваких протузаконитих буна, које аранжираше као прелудиум за јесенско саборско засједање" (*Муслиманска слога*, бр. 71 од 11. октобра 1910). У овом смислу изјаснио се и Муслимански клуб и путем једне депутације потужио се министру Буријану „да су задњи кметовски немири плод организације и агитације кршћанских странака у сабору", а који „очевидно иду за тијем да отму својину од муслиманских посједника". Депутација је „замолила за заштиту права муслимана и уручила министру меморандум, у којем поближе разлаже своје жеље и жалбе". Уверивши депутацију да су кметски немири већ стишани, министар је изјавио да организацију и агитацију саборских странака не може спречити уколико се креће у границама закона и да ни муслиманима нико не брани да путем организације заштите своја права (*Мусават*, бр. 87 од 26. октобра 1910). У овом смислу муслимански посједници су већ покушали да створе своју посебну организацију.

Српско политичко вођство је са симпатијама гледало на кметски покрет, налазећи у њему подршку за свој захтев о обавезном откупу. Потврђује то и говор који је у Сабору 21. фебруара 1911. одржао Милан Сршкић потпредседник Српског посланичког клуба. Иако није одобравао сам покрет, Сршкић је у Сабору изјавио да је поступак кметова „посве разумљив, јер није ништа друго него доказ једне социјалне невоље". За осуду је поступак власти, која је покрет назвала буном и кон-

центрисала силну војску, док су се кметови само послужили оним начином борбе којим се служе и остали друштвени редови, нарочито радници и чиновници. Он је о покрету, поред осталог, рекао: „Осокољени мишљу да су ступили у државну везу са једном хришћанском царевином, полажући многе наде у нове уставне дане, кренули су наши српски и хрватски тежаци у Крајини и Посавини, да мирним начином манифестују своје жеље не дирајући ни у кога, ни у чије власништво и позивајући и потичући тиме позване факторе, да мало размисле о аграрној мизерији ове земље" (Ц. Стен. изв. III, стр. 1014).

И српска штампа је бранила кметове и док је трајао покрет, тврдила је да се кметови „држе потпуно мирно, и тако не дају ни најмање повода за „уредовање" жандара (*Срп. ријеч*, бр. 202 од 17 (30) септембра 1910). У другој прилици наглашава се да је у Добој пошло „до 2000 душа — Срба и католика — да свечаним походом манифестира своје биједно стање" и да није било никаква повода што је голоруки народ пред Добојем дочекала полиција с оружјем (*Срп. ријеч*, бр. 205 од 21. септембра (4. октобра) 1910).

Социјалисти су са симпатијама пратили кметски покрет и за њ одмах по избијању тврдили да су то „почеци револуционарног решавања аграрног питања" (*Глас слободе*, бр. 50 од 20 (7) августа 1910). Касније лист каже о покрету да је то „сељачка манифестација за њихово ослобођење од кметства", али „и наговештај спремности *на отворену борбу*, ако сабор не би извршио своју дужност". И супротно муслиманском вођству, лист пребацује посланицима Српског клуба не што су изазвали сељачки покрет, него што су га својим деловањем стишавали (*Глас слободе*, бр. 65 од 12. октобра (29. септембра) 1910).

Кад је сељачки покрет скршен, социјалисти су дали потпунији коментар. У тој „латентној друштвеној револуцији", каже се, дизало се „село за селом као један човјек од Саве до Дрине" и давало „у мирним, спонтаним и достојанственим манифестацијама вањскога изражаја своме незадовољству", при чему је носило „из колибе у колибу апостолат ослобођења од хака, неправедног спахијског подавања". И покрет је важан управо по томе што су га повели поробљени и заборављени кметови. „Мртво и запуштено село, пуста, блатна сеоска цеста добила је од једном уста и дар говора, постала је средство критике постојећих односаја, један рјечити аргуменат против несносног кметовског стања, а што је тим значајније, пошто се овом потпуно модерном методом борбе без употребе силе и терора послужио сељачки свијет, дакле један политички сасвим неодгојени и недисциплиновани елеменат" (*Глас слободе*, бр. 81 од 7. децембра (29. новембра) 1910).

Иако је имао снажног одјека у јавности, овај сељачки покрет није могао потстаћи туђинске власти на обавезно решење кметских односа, што је био општи захтев сељачких маса, већ је после ликвидирања последица покрета донесен само закон о добровољном откупу кметова, како је напред споменуто.

*

* *

Покрет кметова из 1910. године, са видно испољеном тежњом да се развије у нарочити облик штрајка, значајан је као покушај сељачких маса да завојевачкој страној власти путем директне акције наметне решавање својих основних потреба, формулисаних у захтеву о укидању кметства. Покрет је такође значајан и по томе што се унеколико наслања на модерни раднички покрет и усваја његове методе борбе. Да је инспирисан догађајима из генералног штрајка 1906, који је заталасао и сељаштво и у њему нашао одјека, види се по прилагођавању сељаштва оним методима борбе којима су се дотад служили само радници. Стога су кметови одбацили насиље као акцију неодговорне масе, које је у прошлости карактерисало сличне сељачке покрете, и у предузетој организованој борби показали далеко више свести и дисциплине него што се могло очекивати. Најпосле, и по времену у коме је настао, сељачки покрет из 1910. представља велики допринос освешћивању и уздизању потлаченог сељаштва, без обзира што покрет тада није могао дати стварних резултата.

TODOR KRUSEVAC — Beograd

BAUERNBEWEGUNG — STREIK IM JAHRE 1910.

Zusammenfassung

Bald, nachdem der Entwurf des Gesetzes über den freiwilligen Loskauf der Lehensbauern dem Landtag vorgelegt worden war, brach im Sommer 1910. unter den Bauern in der Gegend Bosanska Krajina ein Aufstand gegen die bestehenden Agrarverhältnisse aus und verbreitete sich, gleich einem reissenden Strom, über Nordbosnien, indem er die ganzen Gebiete umfasste bis an die Savegegend. Es war ein Kollektivprotest der Lehensbauern gegen die feudalen Abgaben, welcher die Merkmale eines Streiks annahm und auf eine besondere Weise der allgemeinen Tendenz des Bauerntums Ausdruck gab, sich durch die staatliche Intervention, verbindlich und auf einmal, der abhängiger Stellung und auf dieser begründeten Verpflichtungen zu befreien. Der Ausbruch selbst und die rasche Verbreitung dieser Bewegung weisen auf eine wachsende Verschärfung der Beziehungen zwischen den Grossgrundbesitzern und den abhängigen Bauern in der letzten Periode der österreichischen Herrschaft hin.

Um den Leser über den Ursprung und die Entstehung dieser Spannung zu informieren, skizzierte der Verfasser in einem kurzen geschichtlichen Überblick die Agrarverhältnisse Bosniens unter Österreich-Ungarn, und hob zugleich hervor, dass diese Grossmacht

während ihrer ganzen vierzigjährigen Regierung, keinen ernsten Versuch machte, diese Frage zu lösen, obwohl sie im Jahre 1878. gerade diese Frage als einen Grund benutzte, um das Okkupationsmandat zu bekommen. Indem sie die wesentlichen volkswirtschaftlichen Interessen vernachlässigte, behielt sie in der Landwirtschaft die überlebten Feudalverhältnissen; auf diese Weise konservierte sie bewusst den geerbten Zustand und weigerte sich entschieden, die Agrarfrage aufzuwerfen und zu lösen. Es gibt keinen Zweifel, dass für solch ein Benehmen gerade die politischen Interessen entscheidend waren, welche Österreich-Ungarn im sozialen Antagonismus zwischen den mohammedanischen Grossgrundbesitzern und den christillichen Lehensbauern fand, was es auch in religiöser und nationaler Hinsicht ausnützen wird, um daran seine berühmte bosnische Politik der religiösen Trennung des Volkes zu begründen.

In der Fortsetzung legt der Verfasser in Kürze dar, wie Österreich-Ungarn, durch eine Menge Normativakten, die Agrarfrage in Bosnien komplizierte und dadurch erzielte, den vorgefundenen Zustand, samt allen Missbräuchen aus der Vergangenheit zu Ungunsten des Bauerntums zum Gesetz zu machen. Es fand Rechtfertigung dazu in der türkischen Agrargesetzgebung aus der Periode der Reformen, sowie in der Verfälschung der geschichtlichen Bedeutung des türkischen Feudalismus und darüber hinaus erklärte die bestehenden Agrarverhältnisse für eine Reihe gewöhnlicher privatrechtlichen Beziehungen zwischen dem Aga als Grundbesitzer und dem Lehensbauer als gewöhnlichen Pächter. Und obwohl man damit dem Lehensbauernwesen den Feudalcharakter leugnete, verfuhr man in der Praxis umgekehrt, weil die Agrarprozesse die ganze Zeit hindurch, durch politische Behörden und nicht durch Gerichte entschieden wurden. Es wurde, weiter, auf übrige Ungünstigkeiten hingewiesen, welche die Lage der Lehensbauern verschlimmerten und durch Regierungsmassnahmen und — vorschriften (Bezahlung des Zehents in Bargeld anstatt in Naturalien, Berechnung des Drittels auf Grund des aufgeschriebenen Zehents, Missbräuche bei der Bestimmung des Zehents, Steigerung der öffentlichen Abgaben, Fronarbeit, Geldstrafen, Lehensentsetzung, usw.) verursacht wurden.

Unter diesen Verhältnissen konnte der freiwillige Loskauf der Lehensbauern kaum grössere Resultate ergeben, da die Lehensbauern selbst über keine Mittel zum Loskauf verfügten und die Organisation des hypothekarischen Kredits (Hypotheken-Abteilung der Regierung, Landesbank, Agrar- und Kommerzialbank) nicht in ihrem Interesse funktionnierte. Es wurde weiter dargelegt, wie die angehäufte Unzufriedenheit der Lehensbauern sich bei der Eröffnung des Landtags durch ständige Koflikte mit den Grundbesitzern ausdrückte und bei diesen immer grössere Unruhe verursachten. In der Presse wurde die Agrarfrage grimmig und rücksichtlos erörtert, was zur Teilung der Öffentlichkeit führte und die Beziehungen zwischen den politischen Gruppen verschärfte. Aus dem Briefe des Kaisers, der vor den Verhandlungen über die Agrarfrage im Landtage veröffentlicht wurde, erfuhr man,

dass die Machthaber gegen den obligatorischen Loskauf der Lehensbauern seien. Die serbischen politischen Kreise überschätzten ihre eigene Kraft und rieten den Bauern, sich nicht aus der Ruhe bringen zu lassen, indem sie behaupteten, dass sie im Landtage den Antrag der Regierung über den fakultativen Loskauf in den obligatorischen verwandeln würden.

Die Lehensbauern wollten aber nicht ruhig bleiben und am 8. August 1910. begann im Dorfe Grbavci, in der Nähe von Gradiška, eine Bewegung, durch welche die Bauern die feudale Abgaben kollektiv verweigerten. Dieser wichtigste Teil der vorliegenden Arbeit ist in mehreren Abschnitten dargelegt worden, auf Grund authentischer offiziellen Materialien, vor allem Telegramme, Zuschriften und Berichte der politischen Bezirks- und Kreisbehörden, der Gendarmerie, des Militärs, usw. Nach diesen quellenmässigen Archivmateriallien, die im Staatsarchiv von Sarajewo aufbewahrt werden, wurden die Geschehnisse chronologisch rekonstruiert und die Meinungen und Urteile der Hauptvertreter des Regimes über diese Ereiegnisse dargelegt. Ausser Archivmaterialien wurde zur Abfassung dieser Arbeit auch die Artikel in der einheimischen zeitgemässen Presse benutzt, die in höchsten Masse Nachklänge der Lehensbauernbewegung, sowie die Stimmungen verschiedener Gruppen wiedergibt.

Der Verfasser verfolgt die erste Phase der Bewegung, seit ihrem Ausbruch in Grbavci und ihrer Verbreitung über die benachbarten Dörfer und hebt hervor, dass der Bewegung, seit ihrem Beginn sämtliche Lehensbauer einer Gegend, ungeachtet des Glaubens und der Nationalität, beitraten. Die Landesregierung liess sofort an die Behörden am Terrain einen Drahtbefehl ergehen, alle Mittel zur Bekämpfung der Bewegung zu verwenden und entsandte zugleich eine Anzahl von Gendarmen in die bedrohte Gegend, während die Abgeordneten des Bezirks Gradiška und übriger benachbarten Bezirke zur Beruhigung der Bewegung aufgefordert wurden. Die Bewegung dehnte sich über benachbarte Gemeinden aus und bereits am 15. August übertrug sich auf das Gebiet des Banja Luka — Bezirks, obwohl sie sich ruhig entwickelte, ohne irgendwelche Gewalttätigkeit. Die Regierung befahl jetzt dem Kreisvorsteher von Banja Luka, Jakubovski, die Führung zu übernehmen und sämtliche verfügbare Mittel zur Bekämpfung der Bewegung zu verwenden. Unter dem Druck der Behörden begann die Bewegung in den Dörfern um Gradiška sich zu beruhigen, und es sah aus, als ob die ganze Aktion zu ihrem Ende rückte.

Der erste Versuch des organisierten Widerstandes der Lehensbauern verursachte eine ungeheure Beunruhigung in mohammedanischen Kreisen, welche die serbischen Politiker als Anstifter und Urheber beschuldigten. Besonders erbitterte Angriffe erschienen in der mohammedanischen Parteipresse, welche die Regierung aufforderte, die Mohammedaner von den „barbarischen serbischen Angriffen" zu beschätzen.

Die Lehensbauernbewegung trat noch gestärkt in die zweite Phase, Anfang September, als sie in fast allen Dörfern im Bezirk

von Banja Luka erschien und zum Teil auch einige Gemeinden in der Umgebung von Prijedor umfasste, um sich später schnell über die Dörfer des Bezirks Prnjavor zu verbreiten. Die Bewegung pflanzte sich kettenförmig fort und brach plötzlich auf neuen Stellen aus, sogar dann, als sie sonst nachzulassen schien. Obwohl die Ruhe nirgends gestört wurde, erschienen doch in den durch die Bewegung umfassten Gebieten die Bezirksvorsteher mit Gendarmerie, um sofort die geeigneten Gegenmassnahmen zu ergreifen.

Die Bauernbewegung erreichte ihren Gipfelpunkt am 1. Oktober als mehrere tausend von Bauern aus den Bezirken Prnjavor und Derventa gruppenweise gegen Doboj zogen, mit dem Ziel, den Bosna-Fluss zu passieren und die Bewegung auch auf den Bezirk von Tuzla, bis zum Drina—Fluss zu erweitern. Die Lendesregierung ergriff nun die äussersten militärischen Massnahmen, um die Bewegung durch militärischen Druck niederzuschlagen. Auf ihr Verlangen entsandte das Kommando des 15. Korps 2 Bataillone aus Sarajevo und 1 Bataillon aus Tuzla mit einem kommandierenden General an der Spitze. Verhindert in der Absicht, den Fluss zu überschreiten, änderten die Bauernmassen ihre Richtung und setzten sich in Bewegung der Bosna entlang nach der Save. Unter dem Druck des Militärs wurden sie in kleinere Teile zersplittert und endlich, am 4. Oktober in der Umgebung von Šamac zerstreut. Bei dieser Gelegenheit wurde eine Anzahl angesehener Leute verhaftet. Damit war auch die organisierte Aktion der Bauern gegen das Drittel beendet.

Zum Schluss, im Abschnitt: Nach der Zerstreuung der Bauernbewegung stellt der Verfasser die Aktion der politischen Behörden am Terrain beim Aufschreiben und bei der Zwangseintreibung des Drittels dar.